
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2017 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Bayramova F.Ə.

İdarəetmə qərarlarının qəbuluna təsir edən psixoloji faktorlar.....3

Məcidova T.R.

Gənclərin qocalıq yaş dəyişikliklərinə hazırlıq səviyyəsinin tədqiqi12

Əliyev E.A.

Boksçularda məşq və yarış fəaliyyətinə marağın artırılmasında
psixoloji təsirlərin rolu.....23

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Əliyeva L.M.

Əlillərin şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri və onların
cəmiyyətə adaptasiyası.....32

Qurbanova N.Ş.

Etnik qrupların identikliyinə tədqiqi istiqamətlərinə dair41

Abbasova A.Ə.

Keçid cəmiyyətində siyasi etimadın təşəkkülünün sosial-psixoloji
xüsusiyyətləri49

Гасанова У.У.

Особенности ценностных ориентаций современной
азербайджанской молодежи.56

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOGİYASI

Mustafayev M.H.

Mədəniyyətin şəxsiyyətin sosiallaşmasında rolu62

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Əliyeva K.R., Cabbarov R.V.

Tələbələrdə sosial-psixoloji adaptasiyanın səviyyəsi ilə
özünügerçəkləşdirməsi imkanları arasındakı əlaqənin tədqiqi68

Mirzəyev H.İ.

Təlim fəaliyyətində resurslardan səmərəli istifadənin
psixoloji xüsusiyyətləri78

Халилов Р.А.

Гуманистическая парадигма образовательного пространства86

TİBBİ PSIXOLOGİYA

Nəbiyeva A.S.

Autizm probleminin müəyyən olunmasında diaqnostik meyarlar95

İDARƏETMƏ QƏRARLARININ QƏBULUNA TƏSİR EDƏN PSIXOLOJİ FAKTORLAR

Fatimə Bayramova

*Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı,
AMEA – nın İqtisadiyyat İnstitutunun
kiçik elmi işçisi
E-mail:fatima90@live.ru*

Açar sözlər: idarəetmə, qərar qəbulu, psixoloji faktorlar, təfəkkürün parametrləri, xarakterin aksentuasiyası, cinsi fərqlilik

Ключевые слова: правление, принятие решений, психологические факторы, параметры мышления, акцентуация характера, половые различия

Keywords: management, making decisions, psychological factors, parameters of thinking, character accentuation, gender differences

XÜLASƏ

Məqalədə qərar qəbuluna təsir edən daxili və xarici faktorlar nəzəri və praktik aspektdən araşdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, qərar qəbuluna təsir edən faktorlar qərarlarının səmərəliliyinə birmənalı şəkildə təsir göstərir və hər bir faktor digərindən asılı şəkildə cərəyan edir.

O cümlədən, problemin aydınlaşdırılması üçün eksperimental tədqiqata da yer verilmişdir. Eksperimental hissədə xarakterin aksentuasiyası ilə qərar qəbulunda şəxsiyyət faktorları arasında cinsi fərqliliyi nəzərə alaraq tədqiqat aparılmışdır.

GİRİŞ

«Qərar qəbulu» anlayışına müxtəlif elmi fəaliyyət sferalarında fərqli məzmun şamil edirlər. Psixologiyada qərar qəbulu bir sıra psixi komponentləri (motiv, məqsəd, qiymətləndirmə, qaydalar) özündə ehtiva edən mühüm əhəmiyyətli akt kimi anlaşılır. Əksər tədqiqatçıların yekdil rəylərinə görə qərar qəbulu prosesi idarəetmə fəaliyyəti-

nin effektivliyini təmin edən əsas amildir və idarəetmə prosesində əlahiddə yer tutur. Əslində, idarəetmə prosesinin bütün funksiyaları idarəetmə qərarlarının qəbulu yolu ilə reallaşır. [1, s.96]

İdarəetmə qərarlarının qəbulu prosesinin ilkin mərhələsində ən çox rast gəlinən yanlışlıqlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Problemin qeyri-adekvat, yanlış dərk, systemsizlik, problemli situasiyanın fraqmentar əks etdirilməsi;
- Problemin öz vaxtında qoyulmaması;
- Konformizm əsasında əlaqələndirilmiş qərarların qəbulu.

Sırf psixoloji aspektdən müqəddəm şərtlər kimi aşağıdakılar çıxış edir: intellektin aşağı səviyyəsi, təcrübənin azlığı; öz fəaliyyətinin stereotipləşdirmə meyilliliyi, qərar qəbul edən subyektin idarəetmə konsepsiyasının qeyri-adekvatlığı, ətalətlilik, situasiya üzərində qərar qəbulu prosesinə və məqsədlərin müəyyənləşdirilməsinə həlledici təsir göstərən əsas amil situasiyanın subyektiv obrazıdır. Pəşəkar fəaliyyətin effektivliyi bütünlüklə bu amildən funksional asılılıqdadır. Hətta qeyd edilir ki, hazırlıq vəziyyətinin müvəffəqiyyətlə reallaşması, vəziyyətin özünün keyfiyyəti subyektiv obrazın dərkedilmə dərəcəsindən asılıdır. [2, s.73] Və bu proses psixikanın inikas funksiyası əsasında gerçəkləşə bilər. Növbəti mərhələdə problemlə situasiyanın informativ modeli qurulur. Aydındır ki, informasiyanın dəyərliliyi düzgün qərar qəbulunda oynadığı rolla müəyyənləşir. İnformasiya ilə bağlı qərar qəbulunda yanlışlığa yol açan bilən cəhətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. İnformasiya – kasad yaxud izafi, etibarlı yaxud kafi dərəcədə etibarlı olmayan, ziddiyyətli yaxud adekvat, vaxtında əldə olunan yaxud ləngiyən ola bilər. Buna görə də, informasiya axınlarının məsrəf tutumunu da nəzərə almaqla, problemə birbaşa addıyyəti olan və maksimum az həcmdə təmərgüzləmiş informasiyadan yararlanmaq daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

2. Təcrübəsi yetərli olmayan subyektlər (rəhbərlər) informasiyanın obyektiv əhəmiyyətliyi və subyektiv dəyərliliyi arasında situasiyanın yanlış anlaşılmasına gətirib çıxara bilər. Bu aspektdən informasiyanın strukturlaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [3, s. 168]

3. Kompüterdən istifadə zəruri informasiyanın əldə edilməsini tezləşdirir və qərar qəbulunun effektivliyini yüksəldə bilər. Amma... bu halı absolyuta yüksəltmək olmaz. Belə ki, kompüter texnologiyaları informasiya ilə yalnız kəmiyyət müstəvisində “işləyirlər”. İnformasiyanın keyfiyyət səviyyəsində emalı əsasən rəhbər tərəfindən həyata keçirilir. Və rəhbərin fəaliyyət effektivliyi bu mərhələdə intellektual potensialdan, intuisiya və proqnostik qabiliyyətin inkişaf səviyyəsindən, refleksiyadan asılı olaraq reallaşa bilər.

Növbəti mərhələdə alternativlər çoxluğunun formalaşdırılması həyata

keçirilir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, idarəetmə qərarların yekun keyfiyyəti bu mərhələdə formalaşdırılan alternativlərin sayının birbaşa funksiyası kimi qərarlaşır.

Yəni, bu halda proses daha çox yaradıcı xarakter daşıyır və böyük intellektual resurslar tələb edir [4, s.86]. Sözügedən mərhələdə ən çox rast gəlinən əsas problemlər sırasına aşağıdakılar aid edilə bilər: Ətalətlilik; hissəvi variantlarda “ilişib – qalmaq”, impulsivlik; alternativlərin tənqidi qiymətləndirilməsində yetərsizlik və s.

Təbii ki, əsas maneələrdən biri psixoloji ətalətdir. Səbrsizlik, təhlükə, həyəcan və gərginlik hallarında ətalətlilik meydana çıxmaqla bilər. Və, onun aradan qaldırılması qərar qəbulunun yeni effektiv metodları (inversiya, analogiya, beyin hücumu və s.) vasitəsilə həyata keçirilir. Eyni zamanda, bu etapda effektivliyi aşağı salan psixoloji səbəblər sırasında kriteriyaların (aşkarlanan alternativlərin qiymətləndirilməsi kriteriyaları) adekvatlıq dərəcəsi, rəhbərin koqnitiv üslubu və intellekt səviyyəsi heç də az əhəmiyyətli rol oynamırlar.

Əgər, problemin qoyuluşu düzgündürsə, bütün alternativlər diqqətlə öyrənilib və onların verə biləcəyi nəticələr müvafiq şəkildə qiymətləndirilibdirsə, onda düzgün qərarın qəbulu məntiqi zərurətlə baş verəcəkdir.

Bununla bəzən, mövcud variantlar içərisində ən yaxşı alternativin seçimi heç də həmişə müvəffəqiyyətlə nəticələnmir. Belə bir situasiyanın yaranmasına səbəb olan amillər sırasında aşağıdakılar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər: izafi risklilik yaxud ifrat ehtiyatlılıq; eqoistik motivlərə (daha geniş sosial topluma deyil) yönəlmiş variantla üstünlük verilməsi, qərar qəbulu prosesində ayrılmış kriteriyalara və məhdudiyyətlərə yetərli diqqət verilməməsi.

Alternativ seçimində, əsasən bir sıra müxtəlif məzmunlu yanaşmalardan istifadə olunur: keçmiş təcrübə; eksperimentin aparılması; tədqiqat və təhlil.

Və nəhayət, qərar qəbulu prosesinin yekun mərhələsi – qərarın reallaşdırılması həyata keçirilir. Bu mərhələ – qərar qəbul edən subyektin (rəhbərin) təşkilatçılıq bacarığı və qabiliyyəti üzərində baş verir. Təşkilatçılıq keyfiyyəti və qabiliyyəti bir növ əqli, motivasiya, emosionallıq, iradəvi və şəxsiyyətin digər psixoloji xüsusiyyətlərinin sintezini özündə ehtiva edir.

Qərar qəbul edən subyektin (rəhbərin) əsas keyfiyyətlərini, fikrimizcə, aşağıdakı ardıcılıqla vermək olar:

- Fəaliyyətin gözlənilən nəticəsi kimi məqsədin dəqiq formalaşdırılması qabiliyyəti;
- Problemlə situasiyanı hərtərəfli təhlil edə bilmə bacarığı;

- Əsas olanın ayrılması və nəzərdiqqətin, həmin variant üzərində təmərgüzləşdirilməsi bacarığı;
- Təfəkkürün çevikliyi; ənənəvi stereotiplərin çərçivəsindən kənara çıxış;
- Zaman resurslarının qıtlığı şəraitində sürətli qərar qəbul etmə bacarığı;
- İntellektin yüksək səviyyəsi; qeyri-standart situasiyalarda qərar qəbul etmə qabiliyyəti;
- İnkişaf etmiş intuisiya: məntiqi əsas olmadan qərar qəbul etmə bacarığı;
- İdarəetmə qabiliyyətinə yaraşıcı yanaşma;
- Əsaslandırılmış riskə getmə qabiliyyəti.

Sadalanmalar qərar qəbuluna hazırlığın əsas komponentləri və rəhbərin fəaliyyətində ümumpsixoloji hazırlığın əsas nüvəsi kimi çıxış edir.

Praktiki olaraq, hər bir idarəetmə qərarı onu qəbul edənin yaxud təşəbbüskarın fərdiliyini və dəyərlər sistemini [5, s. 147] özündə təcəssüm etdirir. Bu anlamda subyektiv (insan) amil iki aspektdə təzahür edir:

1. İdarəetmə qərarının hazırlanması prosesinə şəxsi xarakteristikasının təsiri;
2. Artıq qəbul edilmiş qərarın şəxsi qiymətləndirilməsi.

Şəxsi xarakteristikaya, bir qayda olaraq, aşağıdakılar aid edilir: iradə, təlqinetmə, emosionallıq, temperament, peşəkarlıq, təcrübəlilik, məsuliyyətlik, sağlamlıq, təfəkkürün parametrləri (dərindənlik, genişlik, tezlik, çeviklik) və s.

Təfəkkürün dərinliyi – onun analitik xarakterini, təhlili aparılan situasiyada səbəb-nəticə əlaqələrini axtarma imkanlarını ehtiva edir. Genişlik – təfəkkürün sintetik xarakterini ehtiva edir ki, bu halda qərar qəbul edən subyekt təhlili aparılan situasiyanın ümumi fəaliyyət ssenarisində rolunu qiymətləndirə bilər. Tezlik – zamanın interval uzunluğunun qısaldılmasını, çeviklik isə yeni metodlara keçid tezliyini ehtiva edir. [6, s. 191]

V.Smironova [7, s.103] görə idarəetmə qərarlarının hazırlanması prosesində qərar qəbul edən subyektin (rəhbərin) şəxsi keyfiyyəti həlledici əhəmiyyət kəsb edir: praktikizm, optimizm və pessimizm. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, psixoloji keyfiyyətlər (şəxsi) müxtəlif dayanıqlılıq dərəcəsi nümayiş etdirirlər. Bu anlamda qiymətləndirmə (dayanıqlılığa münasibətdə) üç aspektdən aparılır:

- 1) Dəyişməyən keyfiyyətlər: temperament, genetik səciyyəli reaksiya, ali səbəb fəaliyyəti tipi;

2) Zəif dəyişənlər: təlqinetmə, emosional səviyyə, diqqətin xarakteri, riskə meyllilik, təfəkkürün parametrləri;

3) Güclü dəyişənlər: iradə, məsuliyyət, kommunikativlik.

Beləliklə, şəxsiyyət tipinin aşkarlanması qərar qəbulunun hansı üsulundan ən çox istifadə edilməsinin gerçək səbəbini anlamağa imkan verir. Amma, qeyd olunanların mütləq anlamda dərk edilməsi yol verilməzdir. Belə ki, yaranan konkret situasiyadan yaxud mövcud situasiyada baş verən məhiyyət dəyişikliklərinin xarakterindən asılı olaraq yuxarıda qeyd olunan tipoloji yanaşma dəyişə bilər.

Qərar qəbulu prosesinə xüsusi təsir göstərmək iqtidarında olan psixoloji mexanizmlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Təfəkkürün xüsusiyyətləri: Məntiq, yaradıcılıq qabiliyyəti, düşüncə tezliyi və s.

2. Motivasiya: Bu və ya digər qərarın qəbulunda maraqlılıq dərəcəsi;

3. Şəxsi xüsusiyyətlər: Özünüqiymətləndirmə səviyyəsi, narahatlılıq və s.

4. İşgüzar xüsusiyyətlər: Məsuliyyətlilik, inadkarlıq, müstəqillik,

ünsiyyətçi olma və s.

5. Dəyərlər və qaydalar: Konkret hərəkətə yaxud fəaliyyətə “təhrik” edən, prioritet seçiminin əsasında dayanan dəyərlər;

6. Etik prinsiplər: Ədalətlik, düzgünlük, insanlara diqqət və s.

Bu zaman qarşıya çıxan problemlərdən biri – qərar qəbul edən subyektin yaxud rəhbərin problemli situasiyalarda peşəkar – psixoloji hazırlıq səviyyəsidir. Bu anlamda təsir gücü kifayət dərəcədə olan çoxlu sayda amillər mövcuddur: özünüidarəetmə, gücün səfərbəredilməsi, təşkilatçılıq qabiliyyəti, müvəfəqiyyətə inam, motivasiya və s.

Qərar qəbulu ilə şəxsiyyətin xarakter aksentuasiyasının qarşılıqlı əlaqəsinin eksperimental tədqiqi

Tədqiqatın obyekti: Bakı Dövlət Universitetinin 116 tələbəsi. (46 – kişi, 70 qadın)

Tədqiqatın metodu: T.V.Kornilovanın “Qərar qəbulunun şəxsiyyət faktoru”, Ş.Leonqardın “Xarakterin aksentuasiyası”

Tədqiqatın fərziyyəsi: Cinsi fərqlilikdən asılı olaraq şəxsiyyətin qərar qəbulu ilə xarakterinin aksentuasiyası arasında asılılıq mövcuddur.

Kişi respondentlərin (46 nəfər) qərar qəbulunun tipi ilə xarakterin aksentuasiyasının qarşılıqlı əlaqəsi

Cədvəl 1.

Xarakterin aksentuasiyası	Qərar qəbulunda şəxsiyyət faktoru			
	Rasional qərar qəbulu		Riskli qərar qəbulu	
	Say ilə	Faiz ilə	Say ilə	Faiz ilə
Gipertim tip	32 nəfər	69,5%	6 nəfər	13,04%
Rigid tip	26 nəfər	56,5%	6 nəfər	13,04%
Emotiv tip	24 nəfər	52,1%	8 nəfər	17,3%
Pedant tip	28 nəfər	60,8%	4 nəfər	8,6%
Həyəcanlı (senzitiv) tip	16 nəfər	34,7%	4 nəfər	8,6%
Tsikloid tip	28 nəfər	60,8%	8 nəfər	17,3%
Demonstrativ tip	32 nəfər	69,5%	8 nəfər	17,3%
Müvazinətsiz tip	30 nəfər	65,2%	4 nəfər	8,6%
Distimik tip	26 nəfər	56,5%	4 nəfər	8,6%
Ekzalt (coşqun) tip	8 nəfər	17,3%	28 nəfər	56,5%

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, gipertim tipli kişi respondentlərin 69,5%-i rasional qərar qəbul edir, 13,04%-i riskli, rigid tiplərin 56,5% rasional, 13,04%-i riskli, emotiv tiplərin 52,1%-i rasional, 17,3%-i riskli, pedant tiplərin 60,8%-i rasional, 8,6%-i riskli, həyəcanlı (senzitiv) tiplərin 34,7%-i rasional, 8,6%-i riskli, tsikloid tiplərin 60,8%-i rasional, 17,3%-i riskli, demonstrativ tiplərin 69,5%-i rasional, 17,3%-i riskli, müvazinətsiz tiplərin 65,2%-i rasional, 8,6%-i riskli, distimik tiplərin 56,5%-i rasional, 8,6%-i riskli, ekzalt (coşqun) tiplərin

17,3%-i rasional, 56,5%-i isə riskli qərar qəbul etməyə üstünlük verirlər. Kişi respondentlər arasında ən yüksək xarakter aksentuasiyası demonstrativ tip (40 nəfər – 86%), ən az rast gəlinən xarakter aksentuasiyası isə həyəcanlı (senzitiv) tipdir (20 nəfər – 43,4%). Cədvəl 1-dən müşahidə etdiyimiz kimi, xarakterin aksentuasiyasından asılı olmayaraq, çoxluq rasional qərar qəbul etməyin lehindədir. Yalnız ekzalt (coşqun) xarakterin aksentuasiyasına sahib respondentlər (28 nəfər – 56,5%) riskli qərar qəbul etməyin tərəfdarıdır.

Qadın respondentlərin (70 nəfər) qərar qəbulunun tipi ilə xarakterin aksentuasiyasının qarşılıqlı əlaqəsi

Cədvəl 2.

Xarakterin aksentuasiyası	Qərar qəbulunda şəxsiyyət faktoru			
	Rasional qərar qəbulu		Riskli qərar qəbulu	
	Say ilə	Faiz ilə	Say ilə	Faiz ilə
Gipertim tip	34 nəfər	48,5%	18 nəfər	25,7%
Rigid tip	34 nəfər	48,5%	12 nəfər	17,1%
Emotiv tip	50 nəfər	71,4%	20 nəfər	28,5%
Pedant tip	42 nəfər	60%	12 nəfər	17,1%
Həyəcanlı (senzitiv) tip	28 nəfər	40 %	6 nəfər	8,5%
Tsikloid tip	42 nəfər	60%	14 nəfər	20%
Demonstrativ tip	38 nəfər	45,7%	18 nəfər	25,7%
Müvazinətsiz tip	30 nəfər	42,8%	10 nəfər	14,2%
Distimik tip	34 nəfər	48,5%	12 nəfər	17,1%
Ekzalt (coşqun) tip	46 nəfər	65,7%	16 nəfər	22,8%

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, gipertim tipli qadın respondentlərinin 48,5% - i rasional, 25,7% riskli, rigid tiplərdən 48,5%-i rasional, 17,1%-i riskli, emotiv tiplərdən 74,2%-i rasional, 28,5%-i riskli, pedant tiplərdən 60%-i rasional, 17,1%-i riskli, həyəcanlı (senzitiv) tiplərdən 40%-i rasional, 8,5%-i riskli, tsikloid tiplərdən 60%-i rasional, 20%-i riskli, demonstrativ tiplərdən 45,7%-i rasional, 25,7%-i riskli, müvazinətsiz tiplərdən 42,8%-i rasional, 14,2%-i

riskli, distimik tiplərdən 48,5%-i rasional, 17,1%-i riskli, ekzalt (coşqun) tiplərdən 65,7%-i rasional, 22,8% riskli qərar qəbul etməyə üstünlük verirlər. Qadın respondentlər arasında ən çox rast gəlinən xarakterin aksentuasiyası emotiv tip (100%) ən az rast gəlinən isə həyəcanlı senzitiv tiptir (48,5%). Qadınlar da daha çox rasional qərar qəbul etməyə üstünlük verirlər, lakin kişi respondentlərdən fərqli olaraq, riskli qərarlara da üstünlük verirlər.

NƏTİCƏ

Məqalədə həm nəzəri, həm də praktiki istiqamətdə araşdırmalar aparılmış, belə qənaətə gəlinmişdir ki, idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesi birmənalı səciyyə daşıyır, bir çox müxtəlif faktorlardan asılıdır. İstər xarici, istərsə də daxili amillərin təsiri gündəlik qərarlarımızın qəbuluna əsaslı şəkildə təsir göstərir. Nəzəri istiqamətdə qərar qəbul edən şəxsə təsir edən daxili faktorlar – təfəkkürün parametrləri, subyektin keyfiyyətləri, ətalətlilik, impulsivlik və digər istiqamətdə aparılmış elmi-nəzəri tədqiqatlar araşdırılmış, müqayisə edilmişdir. Praktik istiqamətdə aparılan tədqiqatın nəticəsindən də aydın olur ki, cinsi fərqlilik də qərarların qəbulunda müəyyən rol oynayır. Belə ki, tədqiqatda respondentlər arasında

xarakterinin aksentuasiyası ilə qərar qəbulunun şəxsiyyət faktorunu müəyyənləşdirən sorğu təşkil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, hər iki tərəfdə rəşional qərar qəbul etməyə üstünlük verirlər, lakin qadınlar rəşional qərarlarla yanaşı riskli qərarlara da üstünlük verirlər. Həmçinin Ş.Leonqardın irəli sürdüyü 10 xarakter əlamətindən 9-u kişilərdə rəşional yalnız ekzal (coşğun) tip (56,5%) xarakter aksentuasiyasına sahib respondentlər riskli qərarların qəbuluna üstünlük verirlər. Ən yüksək xarakter aksentuasiyası kişilərdə demonstrativ (86%), qadınlar da isə emotiv(100%) tiptir. Lakin hər iki cinsin nümayəndələrində həyəcanlı (senzitiv) (kişilərdə – 43,4%, qadınlarda – 48,5%) tipli xarakterin askentuasiyası az rast gəlinir.

Ədəbiyyat:

1. **М.Мескон.** «Основы менеджмента» Пер. с англ. М: Дело, 2002.
2. **Понукален А.А.** «Состояние готовности к труду в условиях проблемной ситуации// Психологические проблемы профессиональной деятельности. М; 1991
3. **Комендант А.Г.** «Психологические проблемы профессиональной деятельности руководителя», Минск, 2001
4. **Е.В.Маркова** «Психология стилей управленческих решений». Ярославль.2003
5. ЕС-25: будущее социальной политики [Текст]: «Человек и труд». №3, 2005
6. **Колосова Р. П., Меликьян Г.Г.** Занятость, рынок труда и социально-трудовые отношения [Текст]: Учебно-методическое пособие, ТЕИС, 2008

7. ЕС-25: будущее социальной по- №3, 2005
литики [Текст]: «Человек и труд».

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ

Абстракт

В статье исследованы внутренние и внешние факторы влияющие на принятие решений с точки зрения теоретических и практических аспектов. Было отмечено, что факторы, влияющие на принятие решений однозначно влияют на эффективность каждого фактора и каждый фактор будет зависит от других. В том числе для этого исследования было проведен эксперимент. В эксперименте отражена акцентуация характера с принятием решений факторов личности с учетом половых различий.

PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING MANAGEMENT DECISIONS

ABSTRACT

The article explores the internal and external factors influencing the decision making in terms of theoretical and practical aspects. It was noted that factors influencing decision making uniquely affect the effectiveness of each factor and each factor will depend on others. In particular, an experiment was conducted for this study. The experiment reflects the accentuation of character with the adoption of decisions of personality factors, taking into account gender differences.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H. Mustafayev , psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 14 fevral 2017-ci ildə daxil olmuşdur

GƏNCLƏRİN QOCALIQ YAŞ DƏYİŞİKLİKLƏRİNƏ HAZIRLIQ SƏVİYYƏSİNİN TƏDQIQI

Törə Məcidova

ADPU-nun psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

proqramı üzrə doktorantı

E-mail: tora.adpu@mail.ru

Açar sözlər: qocalıq, yaş dəyişikliklərinə hazırlıq, empirik tədqiqat metodu, T.B.Qreşkoviç və N.S.Qluxanyuk metodikası, Manna-Utni kriteriyası

Ключевые слова: старость, готовность к возрастным изменениям, эмпирический метод исследования, методика Т.Б.Грешковича и Н.С.Глуханюка, критерий Манна-Уитни.

Keywords: old age, readiness for age-related changes, empirical method of research, methodology of T.B.Greshkovich and N.S.Glukhanyuk, Mann-Whitney test.

XÜLASƏ

Məqalədə gənclərin qocalıq yaş dəyişikliklərinə hazırlıq səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən empirik tədqiqatın nəticələri təqdim edilmişdir. Tədqiqat işi ADPU-nun 50 tələbəsi arasında keçirilmiş anket sorğusunun nəticələrinin təhlilinə əsaslanır. Hazırlıq səviyyəsi T.B.Qreşkoviç və N.S.Qluxanyukun metodikasına görə qiymətləndiril-

mişdir. Apardığımız tədqiqat işinin nəticələri göstərir ki, gənclərin yaş dəyişikliklərinin mənimsənilməsinə görə qocalığa olan ümumi hazırlıq göstəricisi orta səviyyəsində formalaşma diapazonuna daxildir. Bu isə gənclərin baş verən və gələcəkdə baş verəcək yaş dəyişikliklərinə neqativ emosional reaksiyasız, təmkinli, tolerant münasibətinin olduğunu ifadə edir.

GİRİŞ

İnsanın inkişafının yaş dövrü adlanan hər bir mərhələsi fizioloji, psixi, eləcə də intellektual dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Bununla yanaşı

hər yeni inkişaf mərhələsinə keçdikcə insanın həyat tərzində də dəyişikliklər baş verir. Bəziləri qocalıq yaş dəyişikliklərini normal qəbul edir, digərləri isə bu

dəyişikliklərdən dəhşətə gəlir, fikirləşirlər ki, cavanlığını itirir, təlatümsüz, hətta bir qədər məsuliyyətsiz yaşayan dövr bitir, qocalıq dövrü başlayır.

Qocalıq nədir? Onun yaş xüsusiyyətləri hansılardır? Bu suallar son dövrlərdə aktual xarakter almışdır. Belə ki, son onilliklərdə cəmiyyətdə cavanlıq kultu formalaşır və müasir insanın dünyagörünüşünə təsir edir. Beləliklə təzad yaranır: əhalinin ümumi qocalma tendensiyası fonunda cavanlıq kultu daha da möhkəmlənir ki, bu da insanların cavanlığı mümkün qədər daha çox saxlamaq arzularında, cəhdlərində təzahür edir. Əks halda insan təlabat olunmayan yararsız sosisumə çevrilə bilər.

Qocalıq problemlərinə həsr olunmuş ədəbiyyat təhlili göstərdi ki, insanların bir qismi öz qocalıqlarından zəiflik, tənhalıq, sosial yararsızlıq, eybəcərlik gözləyirlər. Hətta bir çoxları tənha və köməksiz qalmaqdan qorxurlar. Digərləri isə qocalıq yaş dövründə olan insanı bilik, düşüncə,

müdrilik, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, kömək etməyə hazır olmaq kimi mənəvi keyfiyyətləri üstün tutaraq bu yaş dövrünə pozitiv baxırlar.

Toxunduğumuz bu problem kompleks xarakter daşıyır: bir tərəfdən qocalmış insanlar cəmiyyətin onlara qarşı olan münasibətini anlayırlar, digər tərəfdən isə – digər yaş qrupunun nümayəndələri həyatın qocalıq mərhələsinə olan adaptasiya yollarını axtarırlar.

Tədqiqatçılar yaranmış vəziyyəti nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı, yəni müxtəlif yaş qruplarının bir-birinə tolerant münasibətinin formalaşdırılması prizmasından nəzərdən keçirməyi təklif edirlər. Belə qarşılıqlı münasibətin əsası kimi T.B.Qreşkoviç və N.S.Qluxanyuk yaş dəyişikliklərinə hazırlığı qeyd edirlər [1]. Məhz qocalıq yaş dövrünün qaçılmaz dəyişiklikləri qarşısında vahimənin olmaması yaşlı və qoca insanlara, bütünlükdə qocalığa pozitiv münasibətin əsasını təşkil edə bilər.

TƏDQIQAT İŞİNİN MƏQSƏDİ

İşin əsas məqsədi gənclərin təsəvvüründə qocalıq yaş dəyişiklikləri və bu dəyişikliklərə hazırlığın tədqiq edilməsi və həyat yolunun müxtəlif mərhələlərində baş verən yaş dəyişikliklərinin mənimsənilməsinə – psixoloji hazırlığın reallaşmasının deter-

minatları ilə spesifik mexanizmlərinin müqayisəli təhlilini verməkdir.

Yaş-zaman dəyişikliklərinə hazırlıq və onun qiymətləndirilməsi yaş dəyişikliklərinə hazırlıq anlayışı nəyi ifadə edir və onu necə qiymətləndirmək olar?

Yaş dəyişikliklərinin mənimsənilməsinə hazırlıq şəxsiyyətin öz qocalma faktını dərk etməsini, ona tolerant münasibəti təmin edən və bu prosesə adaptasiyanın məhsuldar strategiyalarının aktiv axtarışında təzahür edən integrativ psixi törəmədir. T.B.Qreşkoviç və N.S.Qluxanyukun yaş dəyişikliklərinin mənimsənilməsinin hazırlıq modeli dörd komponenti özündə birləşdirir: fizioloji, sosial, şəxsiyyət-psixoloji və professional. Bu komponentlər qocalmanın əsas aspektlərinə uyğun olaraq üç səviyyədə reallaşır: koqnitiv (baş verən yaş dəyişikliklərin dərk etmək, onları dəf etməyin və mənimsəməyin yollarını bilmək; affektiv (baş verən dəyişikliklərə emosional münasibət bəslənilməsi); motivasion (yaş dəyişikliklərinə adaptasiyanın məhsuldar strategiyalarının aktiv axtarışı və istifadəsi).

Hazırlığın araşdırılan formasının komponent tərkibi gerontologiyanın ənənəvi predmeti olan insanın qocalmasının əsas aspektlərini əks etdirir: fizioloji aspekt – orqanizmin əsas fizioloji sistemlərinin qocalması, qocalmanın xarici əlamətlərinin təzahürü, orqanizmin ümumi zəifləməsi; sosial aspekt – ətrafdakıların münasibətinin dəyişilməsi, ünsiyyətin xarakterinin dəyişməsi, köhnə sosial rolların itirilməsi və yenilərin qazanılması; şəxsiyyət-psixoloji aspekt –

koqnitiv sferada dəyişikliklər, öz təcürübəsini paylaşmağa meyilliliyin əmələ gəlməsi, yaş strukturunda öz yerini görə bilmək; professional aspekt – həyatda professional fəalliliyin rolunun azalması, təqaüdə getmək və s.

Yaş dəyişikliklərinə hazırlığın xüsusiyyətlərinin tədqiqi məqsədilə müəlliflər tərəfindən “Yaş dəyişikliklərinə hazırlıq” adlı sorğu tərtib edilmişdir [1]. Sorğu yaşın mənimsənilməsinə hazırlığın həm ümumi göstəricisini, həm də onun komponentlərinin səviyyəsini, həmçinin struktur elementlərinin diaqnostikasını verməyə imkan yaradır. Bu isə yaş dəyişikliklərinə hazırlığın daha tam xarakteristikasını verir.

Tədqiqat zamanı respondentlərə yaş dəyişiklikləri haqda 28 müddəadan ibarət olan sorğu anketi paylanmış və onlardan hər verilmiş müddəaya dair təklif olunmuş 3 suala cavab vermək xahiş olunmuşdur. Hər sualın da cavabına dair hazırlığın koqnitiv, affektiv və motivasiya səviyyələrini əks etdirən 3 variantdan birini seçmək təklif olunmuşdur. Hər verilmiş variantda 2, 1 və 0 əmsali üzrə bal verilir. Təklif olunan 28 müddəa komponentlərə görə (cəmi 4) qruplaşdırılır. Beləliklə, müddələrin siyahısında hər komponentə 7 müddəa uyğun gəlir. Hazırlıq elementlərinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı formullar üzrə həyata keçirilir.

Hazırlıq komponentləri:

$KFe + AFe + MFe = Fk$ – fizioloji komponent

$KSe + ASe + MSe = Sk$ – sosial komponent

$KŞe + AŞe + MŞe = Şk$ – şəxsiyyət-psixoloji komponent

$KPe + APe + MPe = Pk$ – professional komponent

Hazırlıq səviyyəsi:

$KFe + KSe + KŞe + KPe = Ks$ – koqnitiv səviyyə

$AFe + ASe + AŞe + APe = As$ – affektiv səviyyə

$MFe + MSe + MŞe + MPe = Ms$ – motivasiyan səviyyəsi

Ümumi hazırlıq:

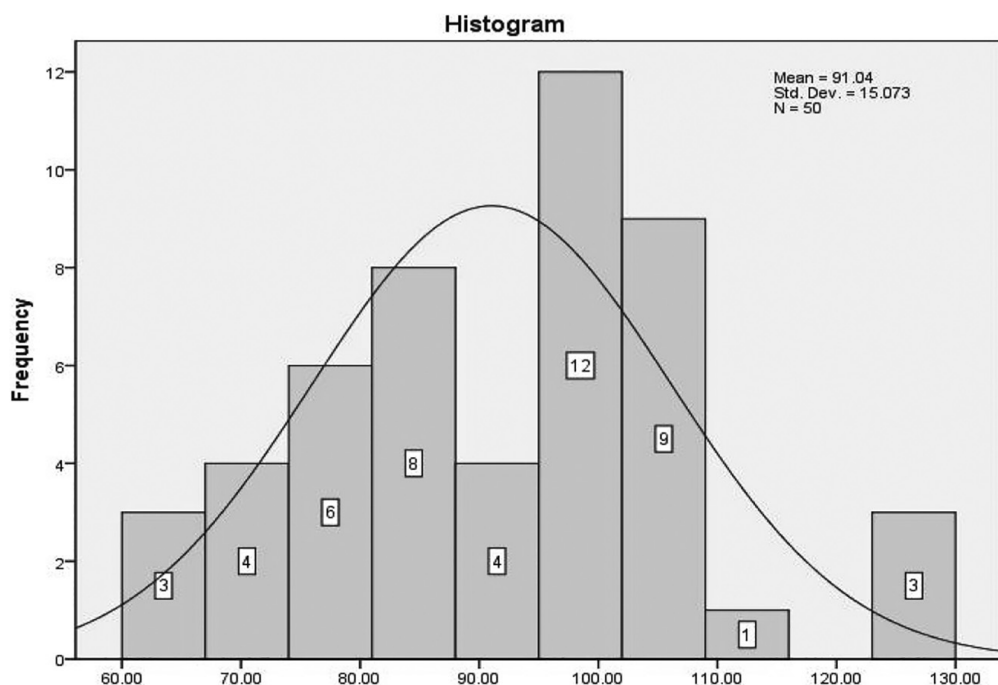
$Ks + As + Ms = Hs$ – ümumi hazırlıq səviyyəsi

Hazırlığın ümumi göstəricisinin və elementlərinin hesablanmış qiymətləri sorğu kitabçasındakı göstəricilərin verilmiş diapazonu ilə müqayisə edərək hər bir respondentin yaş dəyişikliklərinin mənimsənilməsinə hazırlığının formalaşma dərəcəsini qiymətləndirmək mümkün olur. Statistik təhlil əsasında isə bütün respondentlərin hazırlıq səviyyəsinin orta qiyməti hesablanıb müəyyən olunur.

Empirik tədqiqatın nəticələri və onların müzakirəsi yuxarıda ifadə

olunmuş metodikaya əsasən yaş dəyişikliklərinin hazırlığın səviyyəsini müəyyən etmək üçün empirik tədqiqatdan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda ADPU-nun 18–25 yaş arasında olan 50 tələbəsi iştirak etmişdir. Tədqiqata hər iki cinsin nümayəndələri cəlb olunmuşdu. Statistik təhlil SPSS 23 və Excel proqramlarının köməyi ilə həyata keçirilmişdir [2-4].

(1-3) formulalarına əsasən hər respondent üçün hazırlıq səviyyəsi hesablanmışdır. Məlumdur ki, sosial-psixoloji halların tədqiqatında mühüm mərhələ nəticələrin sistemləşdirilməsi və bunun əsasında isə obyektə bütövlükdə səciyyələndirən ümumləşdirici göstəricilərin alınmasıdır ki, buna da statistik materialın qruplaşdırılması və ümumləşdirilməsi yolu ilə nail olmaq olar. Bunun üçün histoqram şəklində variyasiya sırasının qurulması məqsədəuyğun hesab edilir. İntervallı variyasiya sırasını qrafik şəkildə təsvir etmək üçün histoqram tətbiq olunur. Aşağıda hazırlığın ümumi göstəricisinin qiymətlərinin statistik işlənməsinin histoqram şəklində qrafik təsviri verilmişdir (şəkl. 1)

Şək. 1. Hazırlığın ümumi göstəricisinin qiymətlərinin paylanma histogramı

Histogramdan göründüyü kimi, hazırlığın ümumi göstəricisinin qiymətlərinin əksər hissəsi 90-dan 100-ə qədər olan diapazonda yerləşir. Lakin verilmiş qiymətlərin paylanmasının normallığını yoxlamadan hazırlığın ümumi göstəricisinin düzgün orta statistik qiyməti haqda nəticə çıxarmaq düzgün olmazdı. Məlum olduğu kimi, nəzəri-tədbiqi planda ən mühüm və geniş paylanmalardan biri də normal paylanma qanunudur. Şəkil 1-də normal

paylanma qanunu və ya Qauss əyrisi ifadə olunmuşdur [5]. Statistika nəzəriyyəsində göstəricilərin paylanmasının normallığını təsdiq edən müxtəlif kriteriyalar mövcuddur ki, bunlardan biri də Kolmoqorov-Smirnov kriteriyasıdır [4,6]. Kolmoqorov-Smirnov kriteriyasına görə paylanmanın normallığı qanunun kompüter yoxlanması müsbət nəticə verdi ki, (0.037) bu da apardığımız tədqiqatda paylanmanın normallığını təsdiq etdi (Şək.2).

Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of VAR00001 is normal with mean 91.04 and standard deviation 15.073.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.037 ¹	Reject the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is .05.

¹Lilliefors Corrected

Şək. 2. Paylanmanın normallığının SPSS proqramı üzrə yoxlanması

Paylanmanın normallığının müsbət qiymətləndirilməsi bizə sorğuda iştirak etmiş bütün respondentlər üzrə hazırlığın ümumi göstəricisinin orta arifmetik qiymətini hesablamağa imkan vermişdir. Bu göstərci 91.04 bala bərabər olmuşdur, yəni T.B.Qerşkoviç və N.S.Qluxanyukun metodikasına görə yaş dəyişikliklərinin mənimsənilməsi orta səviyyə diapozonuna daxildir. Hazırlığın ümumi göstəricisinin orta səviyyəsi yaş dəyişikliklərinə hazırlığın differensial olunmaması, qarşıda gələcək fizioloji, sosial, şəxsiyyət və professional dəyişikliklər haqda aydın təsəvvürlərin olmaması haqda mülahizə yürütməyə imkan verir.

Yuxarıda təqdim olunmuş diaqramdan (şək. 1) görünür ki, respondentlərin yalnız çox kiçik bir hissəsi – cəmi 8% yüksək hazırlıq səviyyəsi olanların diapazonuna daxildir. Onlarda yaş-zaman dəyişikliklərinə hazırlıq qocalmanın fiziki təzahürlə-

rinin (xarici görünüşün dəyişilməsi, görmə itiliyinin, eşitmənin zəifləməsi xəstəliklərin kəskinləşməsi), sosial statusun və ətrafdakıların münasibətinin dəyişilməsinin ayrı-ayrı şəxsiyyət keyfiyyətlərinin kəskinləşməsinin, dərk etmə sferasının daralmasındakı keyfiyyət dəyişikliklərinin, professional fəaliyyətdən ayrılmağın təbii və həttə qaçılmaz olduğunu aydın dərk etməsi və anlamasında təzahür edir. Hazırlıq baş verən və ya gələcəkdə baş verəcək yaş dəyişikliklərinə təmkinli, tolerant münasibətlə, neqativ emosiyalarsız və qəm-qüssə çəkmədən yanaşması ilə xarakterizə olunur.

Hazırlığın öyrənilən formasının hesablanmış orta komponent tərkibi aşağıda təqdim olunur:

Hazırlığın fizioloji komponenti (Fk) – 22.62

Hazırlığın sosial komponenti (Sk) – 21.94

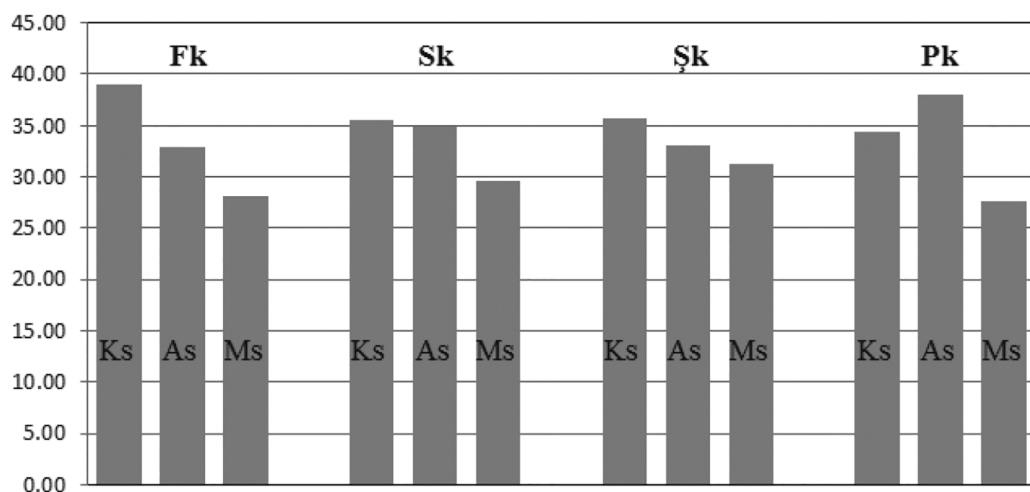
Hazırlığın şəxsiyyət-psixoloji komponenti (Şk) – 21.72

Hazırlığın professional komponenti (Şk) – 24.76

T.B.Qreşkoviç və N.S.Qluxanyukun metodikasında verilən qiymətləndirici şkalaya görə bizim apardığımız tədqiqat nəticəsində alınan göstəricilər hazırlıq komponentlərinin orta formalaşma diapazonuna daxildir. Eləcə də qeyd etmək lazımdır ki, hər bir komponentin hesablanmış orta qiyməti bir-birindən çox kəskin fərqlənir. Bu onu gös-

tərir ki, hazırlığın ümumi göstəricisinin formalaşmasında hər bir komponent praktiki olaraq eyni dərəcədə töhfə verir.

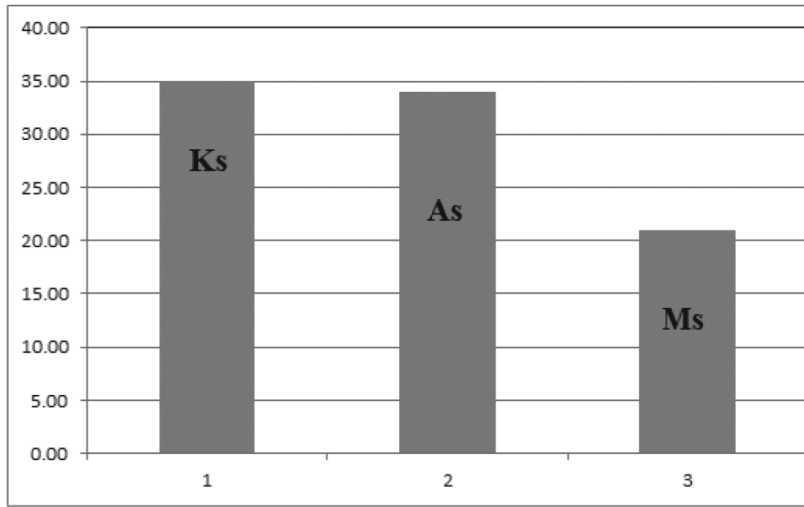
Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər bir komponentin qiymətini formalaşdırən səviyyələrin qiymətləri isə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Bu məqsədlə səviyyələrin komponentlər üzrə paylanması histoqramı da tərtib edilmişdir.

Şək. 3. Səviyyələrin komponentlər üzrə paylanma histoqramı

Şəkil 3-dən göründüyü kimi hər bir komponentin səviyyələrinin qiyməti bir-birindən fərqlənir. Hər bir komponentin uyğun səviyyələrini cəmləyib yəni Ks (koqnitiv səviyyə),

As (affektiv səviyyə), Ms (motivasiya səviyyəsi) qiymətləri təyin olunmuşdur. Alınmış göstəricilər aşağıdakı histoqramda göstərilir.

Şəkil 4. Hazırlıq səviyyələrinin paylanma histoqramı

Yaş dəyişikliklərinə hazırlıq səviyyələrinin formalaşmasının orta göstəricisi öz şəxsi qocalığına, onun qaçılmaz olduğu faktının qəbul edilməsinə kifayət qədər tolerant münasibətin olmaması kimi qiymətləndirilə bilər.

Şəkil 4-dən göründüyü kimi, hər iki göstəricinin koqnitiv və affektiv səviyyələri motivasiya səviyyəsinə nisbətən daha yüksəkdir. Bu onu göstərir ki, ümumi hazırlığın səviyyəsi qocalmanın təbiiyyəsinin aydın dərk edilməsində təzahür edir. Yaş dəyişikliklərinə hazırlığın motivasiya səviyyəsi insana qocalığa və yeni həyat şəraitinə produktiv strategiyani axtarmağa imkan verir. Motivasiya səviyyəsinin hesablanmış qiyməti respondentlərin yaş dəyişiklikləri ilə produktiv mübarizə metodları axtar-

maq niyyətlərinin və motivlərinin olmadığına dəlalət edir.

Qızların və oğlanların hazırlıq göstəricilərindəki fərqlərin ayırd edilməsi də maraq kəsb edirdi. Bu məqsədlə Manna-Utni (U-kriteriya) kriteriyasının hesablanmasına əsaslanan testdən istifadə olunmuşdur. Manna Utni kriteriyası – iki bir-birindən asılı olmayan seçmənin qeyri-parametrik müqayisəsi üçün istifadə olunan ən geniş yayılmış testdir. Qeyri-parametrik metodlar verilənlərin hər hansı müəyyən paylanmasını tələb etməyən metodlardır [6]. Burada normal paylanma tələb edən kriteriyalardakı kimi orta arifmetik və standart meylətmə parametrlərinin hesablanması tələb olunmur, mütləq qiymətlərin ardıcılığı həyata keçirilir ki, bu da kənara sıçrayışla dəyişən kəmiyyət-

lərin paylanması və çəpləndirilməsi effektini tarazlamağa imkanı verir. Test aşağıdakı qaydada aparılır:

- Tədqiq olunan seçimlərin verilən sayına görə hesablanmış U-kriteriyanın qiymətini cədvəl üzrə əhəmiyyətlik dərəcəsini $p=0.05$ qəbul etməklə U-nun kritik qiyməti ilə müqayisə edirik;
- Əgər U-nun alınmış qiyməti cədvəl qiymətindən kiçikdirsə

və ya bərabərdirsə, əlamətin baxılan seçimlərin arasındakı fərqlilik qəbul edilir;

- Əgər U-nun alınmış qiymətindən yüksəkdirsə, sıfır hipotezi qəbul edilir, yəni fərq yoxdur.

Verilmiş kriteriyanın hesablanması SPSS 23 programında aparılmışdır. Hesablamaların nəticələri aşağıda təqdim olunan 5 və 6-cı şəkillərdə təqdim edilmişdir.

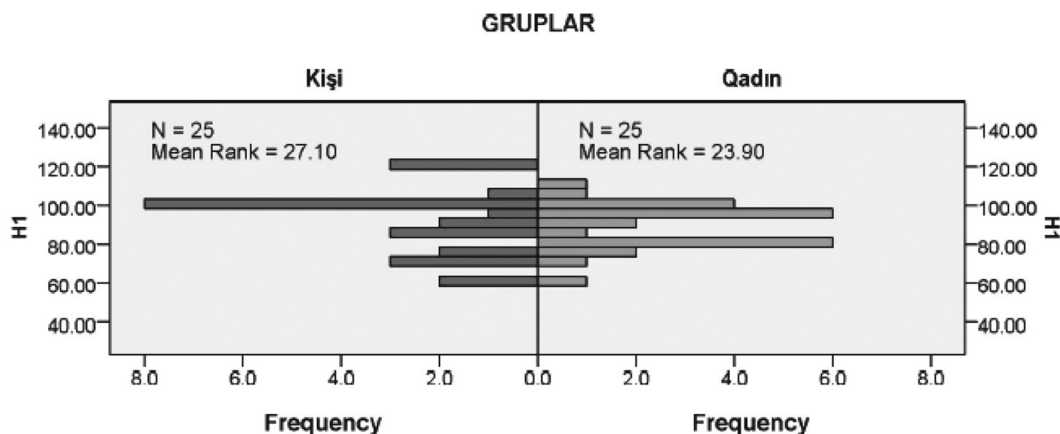
Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of H1 is the same across categories of GRUPLAR.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.437	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is .05.

Şək. 5. Manna-Utni kriteriyanın hesablanması

Independent-Samples Mann-Whitney U Test

Şək. 6. Kişi və qadınlarada cavabların paylanması müqayisəsi

Şəkil 5-dən göründüyü kimi U-kriteriyanın qiyməti 0.437-yə bərabərdir ki, bu da kritik qiymətdən (0.05) xeyli böyükdür. Bu onu göstərir ki, oğlan tələbələrin və qız tələbələrin cavabları fərqlənir. Şəkil 6-da

isə iki sıra arasında bir-birinin üzərini örtən kifayət qədər yüksək zona göstərilir. Qız və oğlanların cavablarının paylanması demək olar ki, simmetrikdir, bu da cavabların oxşarlığını təsdiq edir.

NƏTİCƏ

Gənclərin qocalıq yaş dəyişikliklərinin mənimsənilməsinə hazırlığın qiymətləndirilməsi məqsədilə apardığımız empirik tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, yaşı 18-25 intervalında olan respondentlərdə hazırlığın orta arifmetik qiyməti 91.0 bal təşkil edir, yəni yaş dəyişikliklərinə hazırlığın formalaşmasının orta səviyyə diapazonuna daxildir. Bu isə gənclərdə hazırlığın diferensasiya olunmadığını, qarşıda gələcək fizioloji, şəxsiyyət-psixoloji və professional dəyişiklikləri haqda onların aydın təsəvvürünün olmadığını ifadə edir. Respondentlərin yalnız 8% yüksək hazırlıq səviyyəsinə aid edilmişdir. Bu isə baş verəcək yaş dəyişik-

liklərinə tolerant təmkinli, neqativ emosiyasız münasibətin olduğunu göstərir.

Tələbə qız və oğlanlarda hazırlığın Manna-Uitni kriteriyası ilə tədqiqi isə göstərdi ki, oğlan və qızlarda hazırlığın səviyyəsi bir-birindən fərqlənir, cavabların paylanması demək olar ki, simmetrikdir, bu isə cavabların oxşarlığını bir daha təsdiq edir.

Apardığımız tədqiqat 18–25 yaşlı şəxslərin qocalıq dəyişikliklərinə hazırlığın inteqrasiya xarakteristikasını müəyyən etməyə imkan verir. Tədqiqatın daha yaşlı şəxslər arasında keçirilməsi planlaşdırılır. Bu yaş dəyişikliklərinə hazırlığın dəyişmə dinamikasını öyrənməyə imkan verəcək.

Ədəbiyyat:

1. Глуханюк Н.С., Грешкович Т.Б. Поздний возраст и стратегии его освоения. М.: «Полиграф Центр», 2003, 112 с.
2. Using statistics in the social and health sciences with SPSS and Excel. Hoboken: Wiley, 2016, 600 p.
3. Thomas J.Quirk. Excel 2013 for educational and psychological statistics. Springer, 2015, 258 p.
4. Наследов А. SPSS 19: профессиональный статистический анализ данных. СПб.: Питер, 2011, 400 с.
5. Balayev V.A., Məmmədov N.S. İdarəetmə obyektlərinin riyazi modellərinin alınması. Bakı, 2010, 411 s.
6. Ермолаев О.Ю. Математическая статистика для психологов. М.: Московский психолого-социальный институт Флинта, 2003, 336 с.

**ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ ГОТОВНОСТИ МОЛОДЕЖИ
К СТАРЧЕСКИМ ВОЗРАСТНЫМ ИЗМЕНЕНИЯМ
АБСТРАКТ**

В статье представлены результаты эмпирического исследования, в котором произведена оценка готовности молодежи к освоению старческих возрастных изменений. Материалом для анализа послужили данные анкетного опроса, проведенного в АГПУ. Оценка уровня готовности осуществлялась согласно методике Т.Б. Грешковича и Н.С. Глуханюка. В работе показано, что общий показатель готовности входит в диапазон со средней степенью сформированности к освоению возрастных изменений, что говорит о спокойном, толерантном отношении к происходящим или будущим возрастным изменениям без острых переживаний и негативных эмоциональных реакций.

**STUDY OF THE LEVEL OF YOUTH READINESS
FOR SENIOR AGE CHANGES
ABSTRAKT**

The paper presents the results of empirical study in which has been made the assessment of the readiness of young people for senior age changes. The materials for analysis were the data of a questionnaire survey conducted at the ASPU. Assessment of the level of readiness was carried out according to the methodology of TB.Gershkovich and N.S.Glukhanyuk. Has been shown that the overall readiness indicator enters into to the range with an average degree of formation to the development of age-related changes, which indicates a calm, tolerant attitude to the ongoing or future age changes without acute experiences and negative emotional reactions.

Məqalə ADPU-nun Yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №17)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 9 fevral 2017 –ci ildə daxil olmuşdur

BOKSÇULARDA MƏŞQ VƏ YARIŞ FƏALİYYƏTİNƏ MARAĞIN ARTIRILMASINDA PSIXOLOJİ TƏSİRLƏRİN ROLU

Eltac Əliyev

*Azərbaycan Dövlət Bədən
Tərbiyəsi və İdman Akademiyası*

Açar sözlər: boks, yarış, fəaliyyət, psixoloji, keyfiyyət, hazırlıq, şəxsiyyət, formalaşma, inkişaf, metod, vasitə

Ключевые слова: бокс, соревнования, деятельность, психологический, качества, личность, формирование, развитие, методы, способы.

Keywords: box, competitions, activity, psychological, quality, personality, shaping, development, methods, ways

Krosslar kəsişmə yerində yarış formasında 10-dan 15 dəq. kimi qaliblərin məsafədə mükafatlandırılması ilə keçirilir. Kross vaxtı ÜVT 190-200 vurmaya çatır ki, bu da yüklənmənin yüksək III zonasına uyğun gəlir. Onlar yarışdan əvvəl ki mərhələnin əvvəlində 1 və 2 dəfə keçirilir. İdman oyunlarına yükün orta intensivliyi xarakterikdir (ÜVT dəq. 130-160 vurguna kimi II zona). Lakin bu vasitələrin istifadə olunmasının sayı bir qədər yüksəkdir, həftədə 3-5 dəfədir. Xüsusi-hazırlıq hərəkətləri əsasən ağırlıqla və ağırlıqsız yamsılama hərəkətləridir. Yamsılama hərəkətlərinin köməyi ilə sürəti və seçilmiş kombinasiyaların yerinə yetirilməsini, o cümlədən qarşılıyıcı, cavab və təkrar hücumu təkmilləşdirirlər. Ağırlıqla yamsılama hərəkət-

ləri (daşlar və doldurulmuş toplar) hərəkət, görmə eşitmə analizatorlarını əlavə cəlb etmə metodu ilə yerinə yetirilir. Bu boksçuların sürət və qüvvə o cümlədən psixoloji keyfiyyətlərinin inkişafına kömək edir. Boksçuda daimi olaraq bu hərəkətlərin mütamadi təkrarlanması psixi vərdiş formasına gətirib çıxarır. Bu da onların xarakterinə bir başa təsir göstərməklə yanaşı onların xarakterlərində də müsbət dəyişikliklər yaradır. Boks alətlərilə hərəkətlər əsasən zərbə, iradi və dözümlülüyün inkişafına kömək edir. İlk üç dəfədə kisə və divar yastıqlarında hərəkətlər üstünlük təşkil edir. Bu zaman boksçulara hərəkətləri son həddə qüvvə və tezliklə, lakin aşağı tempdə yerinə yetirmə tapşırığı verilir. Ayrı-ayrı zərbələr və ya kombinasiyalar ara-

sında fasilə, yerdəyişmələri və iradi hazırlıq hərəkətləri ilə doldurulur. İradi psixi inkişafın artırılması üçün verilən maksimum sürətlə yerinə yetirilən hərəkətlərin axıra kimi eyni sürətdə yekunlaşması və təkrar başqa hərəkətlər başlanması nəticəsində artırılır. Bununla boksçu döyüş tempini iradi inkişaf nəticəsində maksimum dözümlülük nümayiş etdirməklə sonadək qorumağa müvəffəq olur. Yarışların yaxınlaşması ilə bu cür psixoloji iradi inkişafın artırılmasına verilən hərəkət modeli müxtəlif formada, boksçulara məşqlər zamanı tətbiq edilir.

Son üç həftə ərzində məşqin təkrar interval metodundan istifadə olunur. Əsasən məşqçinin signalı ilə maksimum qüvvə ilə spurt (hərəkətin birdən gücləndirilməsi) və maksimum tezliklə 5 saniyə ərzində hər 25 saniyədən bir sakit işlə zərbələrin endirilməsi yerinə yetirilir. Sonra spurtların vaxtı 10-15 saniyə artırılır, müvafiq olaraq sakit işdə azaldılır. Texniki-taktiki ustalıqın təkmilləşdirilməsi üçün hərəkətlər (oyundaşla) və alətlərdə tapşırıqların (əsasən ilk 20 gün ərzində) yerinə yetirilməsi zamanı uzadılmış raund və həmçinin yarış kəsikləri metodundan istifadə olunur. (Y.B.Nikiforov, İ.B.Viktorov, 37). Sərbəst döyüşlər və sparringlər əsasən son 20 gündə yerinə yetirilir (düzdür, ilk sparring, bir qayda ola-

raq, mərhələnin iki yarışının sonunda). Sparringlərdə imkan daxilində yarış şəraiti yaradılır. (digər zallara və hətta şəhərlərə gediş, tamaşaçıların və hakimlərin iştirakı ilə). Gətirilmiş medalı bir istiqamətləndirici kimi nəzərdən keçirmək olar. Belə ki, o, boksçunun məşqlərdə yükünün həcmi haqqında ümumi təsəvvür yaradır. Bununla belə bu məşq planı modelinin hazırlanması zamanı əhəmiyyətlidir. Onu bir daha dəqiq bilmək lazımdır ki, müxtəlif məşq vasitələri boksçuların YF nəticələrinə necə təsir göstərir. Başqa sözlə desək, boksçuların ustalıq tərəfi müəyyən məşq vastəsi ilə təkmilləşdirilir. Bu barədə dəqiq təsəvvürlər yoxdur. Tez-tez məşqçilər ənənəvi məşq vasitələrini tətbiq edirlər və bunun boksçuların psixoloji ustalıqının hansı tərəfini inkişaf etdirdiyinə fikir vermirlər, bu da məşq prosesinin səmərəliliyini azaldır. Bu çatışmamazlığın aradan qaldırılması üçün məşqin yük həcmi və YF göstəricilərini qarşılıqlı əlaqəsini üzə çıxarmaq lazımdır ki, bunu da aşağıdakı psixoloji korrelyasiya təhlilinin köməyi ilə göstərmişik ($N=28$; $P_{0,005}=0,374$; $P_{0,001}=0,478$ olduqda R -in qiymət həddi). Qarşılıqlı əlaqələrin yüksək səviyyəsini göstərən araşdırmaların əsas nəticələrini təhlil edək. Bizim əsas məqsədimiz dərəcəli boksçuların YF ayrı-ayrı göstəricilərinə bəzi

tapşırıqlar və hərəkətlər qruplarını boksçu psixologiyasına məqsədyönlü təsirini müəyyən edilməsidir. Əlbəttə ki, hərəkətlərin idmançıların müəyyən ustalıq tərəflərinə təsir etdiyi haqqında danışmaq olar. Axı orqanizm istənilən təsirə, o cümlədən də məşqə reaksiya verir. Buna görə də hərəkətlərin boksçuların hazırlıqlarının müəyyən tərəfinə seçilərkən təsir etməsinin öyrənilməsi daha qiymətlidir, bu da bir psixoloji funksiyanın və keyfiyyətin digərinə nisbətən məşq etdirilməsinə imkan verir. Beləliklə, xüsusi-hazırlıq hərəkətləri zərbənin qüvvəsinin, psixoloji hazırlıq hərəkətlərinin və cavab zərbələrinin effektivliyinin artmasına kömək edir. Hərəkətlərin belə təsiri onların tətbiq edilməsi xüsusiyyəti ilə bağlıdır, belə ki, bu qrupa müxtəlif istiqamətli hərəkətlər daxildir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, boksçuların zərbə effektivliyinin artmasına ağırlıqla yerinə yetirilən hərəkətlərin köməyi ilə, həmçinin boksçu zərbələrini yansılayan daşların və topların itələnməsi ilə yaranır ($R=0,427$). Alətlərdə hərəkətlər boksçuların psixologiyasında məcburi olaraq müxtəlif formalı mürəkkəb kombinasiyaların icrasına məcburiyyət yaradır. Bu zaman onların özlərinə inam hissinin artırılması və inadkarlıq, təkidlik psixoloji modeli yaranır.

Yarış hərəkətləri və TTUT əhəmiyyətli dərəcədə YF göstəricilərinə təsir göstərir. TTUT yaxın məsafədə hücum hərəkətlərinin effektivliyinə təsir göstərir ($R=0,396$), yəni boksçuların o ustalıq komponentlərinə ki, onlar yalnız oyundaşlarla işdə modelləşdirilir. TTUT, əsasən də şərti döyüşdə boksçuların psixolojiktaktiki ustalığını, əsasən də taktikanı dəyişmək bacarığını ($R=0,380$) əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. TTUT intensiv rejimdə hərəkətlər dərəcəli boksçuların xüsusi-psixoloji dözümlüyünü artırır. Yarış hərəkətləri (sərbəst döyüş və sparring) TTUN-dən daha yüksək səviyyədə döyüşün psixoloji taktikasının dəyişmə bacarığına kömək edirlər. Bundan başqa daha zəruri boksçu üçün emosiyaya təsir edici fəndlərin, zərbə və müdafiə hərəkətlərinin ($R=0,465$) effektivliyini artırır. Yarış şəraitinə yaxın olan yarış hərəkətlərində, digər məşq vasitələrində olmadığı kimi idmançı texniki-taktiki ustalığını və hərəkəti keyfiyyətlərini göstərir və təkmilləşdirir. Ümumiyyətlə, hərəkətlərinin yerinə yetirilməsində mənfi qarşılıqlı əlaqələr üzə çıxarılmışdır. Onların tətbiqi hücum, müdafiə, hazırlıq vəziyyətli hərəkətlərin effektivliyində özünü tam büruzə vermişdir. Burada məşqçi və idmançı və ya oyundaşla münasibətdə anlaşılmamazlıqlar bir-birlərini

başla düşməmək və ya verilən tapşırıqlara etinasız münasibətlərin üzə çıxmasıdır. Əsas səbəb gərgin məşqlər zamanı hərəkətlərin mürəkkəbliyi idmançıda kəskin ümitsizliyin nəticəsində yaranan psixi haldır ki, idmançıda şüuraltı olaraq çəkilən zəhmət və əziyyətlərin əsassız yerə aparılmasını formalaşdırır. Bu hal bəzən depressiya formasına qədər gəlib çıxıb bilər.

Məşqlərin psixi gərginliyini azaltmaq üçün onun formasını mütəmadi dəyişmək, rəngarəng aparmaq müxtəlif region, ərazi və məşq dərəcələrində həyata keçirilməsi, bu cür arzuolunmaz psixoloji sarsıntıların və mənfi emosional dəyişikliklərin qarşısını almaqda böyük irəliləyişə gətirib çıxara bilər.

Ümuminkişaf hərəkətlərinin məşqlərdə həddən artıq həcmdə istifadə olunması boksçuların həm psixoloji, həm də fiziki yorulmasına səbəb ola bilər, ÜFH və boksçuların xüsusi fəaliyyəti arasında mənfi psixoloji təsir səbəbindən sonuncu əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşə və pozula bilər. Eyni zamanda ümuminkişaf hərəkətləri boksçuların ümumi, demək olar ki, həm də xüsusi dözümlülüyünə emossiya dözümlülüyünə təsir edir.

Yarışqabağı hazırlıq mərhələsində aparılan tədqiqatlarımız müəyyən etmişdir ki, ümuminkişafetdirici hərəkətlərinə iş vaxtının 51%-i ayrılır.

Bu faiz əvvəlki tədqiqatlarda dərəcəli boksçuların məşq fəaliyyətinin göstəricilərinin əlaqəsinin öyrənilməsində müəyyən edilmişdir.

Dərəcəli boksçuların yarış fəaliyyətinin qarşılıqlı iradi psixi təsir xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasının məşq prosesinin səmərəliliyində tətbiq etmək olar. Bu zaman ayrıca hərəkətlərin seçimli təsirinin və yerinə yetirilməsinin xüsusiyyətləri (üsullar, metodlar, psixi gərginlik, emosional yüklənmə) nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, xüsusi-hazırlıq hərəkətləri sürət-qüvvə keyfiyyətlərinin, əsasən də zərbə qüvvəsinin inkişaf vasitəsi qismində ola bilər. Birinci halda ağırlıqla yamsılama hərəkətləri, həmçinin daşların və digər çəkili avadanlıqların itələnməsi hərəkətləri istifadə oluna bilər. İkinci halda isə bu hərəkətlər kölgə ilə döyüş və ya yamsılama hərəkətləri formasında keçirmək lazımdır. Onun psixoloji inkişafında müəyyən döyüş hərəkətləri təmin edilir.

Boksçuların hazırlığının müxtəlif psixi tərəflərinə təsirini nəzərə alaraq, məşq vasitələrinin daha düzgün seçməklə məşq prosesinin effektivliyini artırmaq olar. Keçmiş və cari məlumatların təhlili, Azərbaycan və xarici tədqiqatçıların nəticələri qeyd etməyə imkan verir ki, müasir dövrdə idman elmində, idman təkmübarizliyin şəxsi-cismi nəzəriyyəsinin

yananmasının beynəlmiləl prinsipi daha aktualdır. Boks və idman tək-mübarizliyinin müasir konsepsiyasının formalaşması zamanı səxsiyyət psixologiyası və təbii elmi tədqiqatlarda fundamental formalaşmış fəaliyyətli və sistem-strukturlu yanaşmalara əsaslanmaq lazımdır.

İdmançının müasir yarış fəaliyyətinin psixoloji tədqiqi və şərhı yarış, döyüşdəki qarşıdurmanı öyrəndikdən sonra həyata keçirilə bilər. Müasir boksun psixoloji vəziyyəti və onun inkişafının tendensiyası haqqında alınan məlumat əsasında döyüş fəaliyyətinin sayılı-keyfiyyət xasiyyətnaməsi və çoxsəviyyəli sistemlə təmsil edilərək, özündə döyüş fraqmentlərini (epizod, fasilə), döyüş vəziyyətini (inadkarlıq, inamlılıq) və döyüş hərəkətləri (hücum, müdafiə), onların zaman və məkanda təsir dinamikasını daxil edən yarış fəaliyyətinin məqsədli modeli tətbiq edilmişdir. Məşqçilərin təcrübə fəaliyyətinin psixoloji təhlili və nəzəri məlumatlar göstərir ki, müasir idman məşqi, məşqin tam proses kimi nəzəri qəbul olunması və onun öyrənilməsinə, qurulmasına praktiki fərqləndirilmiş yanaşaraq ziddiyyətliyin dərinləşməsi ilə xasiyyətləndir.

Bundan əlavə, müasir dövrdə idman tək mübarizliyində və xüsusilə boksda yarış fəaliyyətinin əsas komponentlərinin dinamikasını nəzərə

alaraq məşqin məzmunu və quruluşunun təxəyyüldə inkişafının təhlilini öyrənilməsinə lazım olan səviyyədə diqqət yetirilmir. Halbuki, məhz kompleksli (tam) yanaşma məşqi ilə təşkil etməyə imkan verir ki, idmançı yarışda bütün bu psixoloji komponentlərini vəhdətdə həyata keçirə bilsinlər.

Boksda idman ustalığının artma prosesinin şüurlu idarə edilməsi məşqçi məşq fəaliyyətinin bütöv xasiyyətliliyi haqqında həm məzmun, həm də quruluşuna görə təsvir olunması vacibdir. Yüksək dərəcəli boksçuların yarış fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq biz boksçuların psixoloji hazırlıqlarının təşkil və təkmilləşdirilməsi vasitəsi kimi məşq-yarış fəaliyyətinin vahidliyi və uyğunlaşması konsepsiyasını formalaşdırmışıq. Bu konsepsiya idman ustalığının əldə edilməsinin müxtəlif mərhələlərinin istiqamətlərində irəli sürülmüş inadkarlıq və məqsədi əldə etməyin səmərəliliyini artıran metod, vasitə və psixoloji hazırlıq formalarını təmsil edir. Konsepsiyada əsas fikir psixoloji məşğələ dərslərində, məşqlərdə, mikrosikllərdə və mezosikllərdə, həmçinin ilin əsas yarışlarını nəzərə alaraq hazırlığın böyük mərhələlərində yarış fəaliyyətini modelləşdirmək idi.

Modelizm xəyali göstərilə bilən obyektlərin təsəvvürdə canlandırıl-

ması nəticəsində onun orijinalının hərəkət vasitəsi ilə göstərilməsidir. Modellərin yaradılması müasir dövrün kompüter texnologiyasının yarandığı müasir sivilizasiya dövründə daha da geniş formada inkişaf etməyə başlamışdır. “Model” termini istənilən sahədə geniş istifadə edildiyi kimi, idman sahəsində də istifadə edilməsi müasir dövrümüz üçün məqsədə uyğundur.

Boksda hər hansı bir zərbələrin, monevrlərin, fəndlərin təsəvvürdə daha dəqiq canlandırılması üçün onun sujetini idmançıya elektron formada dəfələrlə göstərmək yolu ilə həmin hərəkətlərin bütün incəliklərinin yaddaşa tam düzgün həkk olunmasına köməklik edir və sonradan göstərilən hər hansı bir hərəkət obyektini təkrarlamak nəticəsində onu hərəkəti vərdiş halına salmalıdır. Bu zaman icra olunan hərəkətin düzgün tətbiq edilməyən elementini idmançı sərbəst olaraq təfəkküründə dəqiqləşdirir və bu səhvləri aydınlaşdırır. Bu üsulun köməyi ilə elm və biliyi, o cümlədən, boks fəndlərini idrakla eyniləşdirir. Obyekti dərk etmək və onun sintezini modelləşdirmək kimi qəbul edir. Modelləşdirmə idmanda əsasən üç elementlə səciyyələnir:

- Orijinal (tədqiqat obyektini)
- Qonoseoloji subyekt (tədqiqatçı)
- Köçürülmə model (öyrədənə öyrənen arasında vasitə)

Real aləmdə boksçu tamamilə başqa bir N obyektin modelini yaradır. Modelin quruluşunda (I) obyekt orijinala uyğun biliklərin əldə edilməsini onun reallığa nə dərəcədə uyğun olmasını təhlil edir və hansı formada ciddiliyini təyin edir. Sonrakı (II) mərhələdə təyin olunmuş hərəkət modeli müstəqil formada canlandırılaraq tədqiqat obyektinə çevrilir. Beləliklə, həmin model üzərində (istər real, istərsə də təxəyyüldə canlandırmaqla) müxtəlif sınaqlar həyata keçirilir. Bu zaman həmin hərəkət modeli haqqında bir neçə dəqiq fikir formalaşır. Daha sonra (III) dəqiqləşdirilmiş N obyektinin düzgün icra modeli orijinal üzərinə köçürülməsi forması həyata keçirilir. Son mərhələdə modelin köməyi ilə yaradılan bu boks fəndləri praktikada (xüsusilə də yarışlarda) sınaqdan keçirilir. Getdikcə bu başlanğıc modeli təkmilləşir və boksda geniş istifadə edilməyə başlanır.

O cümlədən idmanda modelləşdirmə şərti olaraq iki faktorla səciyyələnir:

- Maddi icra hərəkət modeli;
- İdeal icra hərəkət modeli.

Maddi icra hərəkət modeli boksçunun yaddaşındakı hərəkət bazasında olan fəndlərin yarışlarda gərgin mübarizə zamanı, müxtəlif ekstrimal və çıxılmaz vəziyyətlərdə maddi eh-

tiyac olduğu halda tətbiq edilməsidir. Bu bəzən yalançı hücum, müdafiə, süni əsəb və ya qorxu forması yaratmaqdır. Çox zaman idmançı bu model formasını inamsız yerinə yetirməklə icra edir.

İdeal icra hərəkət modeli isə boksçunun ən sevdiyi və mükəmməl yerinə yetirdiyi hücum və ya müdafiə fəndləri hesabına əmələ gəlir. Çünki, burada özünə inam hissi və mükəmməl icra bacarığı onu ideal icra modelini tətbiq etməyə ruhlandırır və ya sövq edir. Bu prosesə idmançıların “tac” hərəkətlərini misal gətirmək olar. Yerinə yetirilən bütün bu hərəkət modellərinin nə dərəcədə düzgün və ya effektiv olması onun təfəkküründə formalaşmış və təxəyyülündə hansı formada canlandırılmasına inam əsasında irəli gəlir. Bundan əlavə boksçunun yaddaşında olan hərəkət və ya fəndlərin müxtəlifliyinin zənginliyi onun yaradıcılığı hərəkət modelinin fantaziyasını artırır.

Zərbələrin boksçu şüurunda həkk olunması üçün məşqçilər mexanikləşdirilmiş və əzbərlənmiş zərbələr hərəkətini ovuculuqlarda işlətməklə yerinə yetirirlər. Göz surətilə duyulan və qavranılan tələbi ovuculuqda duyan boksçu dərhal hansı hücumu yerinə yetirmək lazım olduğunu hiss

edərək inamla irəli atılır. Bu hərəkətlər boksçu peşəkarlığının artırılmasında onun bütün duyğu və hissiyat üzvlərinin inkişafının mükəmməl əsasını təşkil edir. Sonra isə boksçuya sərbəstlik verilir və kənardan hərəkətləri izlənilir. Çalışmaq lazımdır ki, onlar güclü zərbələrlə işləməsinlər (yarışlar istisna edilməklə) güclü zərbələr onların gərginliyini artırır. Belə boksçular hərəkətlərində, zərbələrində dəqiqliyi itirirlər. Bu zaman onlar yarışda və ya oyundaşla işləyəndə istədikləri hədəfə düşə bilmirlər.

Müdafiə hərəkətləri boksçunun hissiyyat psixoloji qabiliyyətinin yüksək olmasının nəticəsində effektiv alınır. Bu psixi qabiliyyəti yalnız oyundaşla cütlərdə işləyən zaman dəqiqlik psixi keyfiyyəti və cəldlik əzələ keyfiyyəti vastəsilə inkişaf etdirmək mümkündür. Bu prosesin mütəmadi və davamlı təkrarlanması nəticəsində avtomatizmə çatdırılması əsas götürülməlidir.

Boksda müdafiə hərəkətlərini şüurlu cəhətdən dəqiq və düzgün mənimsəmək başqa fəndlərdən çətinidir. Bilməliyə ki, yalnız müdafiə zəifliyi nəticəsində idmançı yarışda məğlub olur. Müdafiəsi güclü idmançı heç bir vaxt məğlub ola bilməz.

Ədəbiyyat:

1. **Abbasova Q.Y.** Mahmudova R.M. Əlizadə H.Ə. Təhsilin sosial pedaqoji məsələləri. Bakı: 2008, 202 səh.
2. **Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə.** Psixologiya. Bakı: 2003, 540 səh.
3. **Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə.** Sosial psixologiya. Bakı: Qapp Poliqraf korporasiyası 2003, 365 səh.
4. **Bayramov Ə.S.** Etnik psixologiya məsələləri. Bakı 1996. 202səh.
5. **Bayamov Ə.S.** Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərənşr, 1981, 190 səh.
6. **Baxşəliyev Ə.T.** Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı. Bakı: Maarif, 1991, 296 səh.
7. **Baxşəliyev Ə.T.** Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan, 2007, 528 səh.
8. **Cabbarov R.V.** Yeniyetmələrdə özünüdərkətmə prosesinin psixoloji təhlili. Psixologiya. alimlik dərcəsi almaq üçün dis.avtoref. Bakı 1990, 22 səh.
9. **Cabbarov R.V.** Özünügerçəkləşdirən şəxsiyyətin psixoloji keyfiyyətləri // Psixologiya jurnalı. 2007, №4, s. 115-120.
10. **Cabbarov R.V.** Şəxsiyyətyönümlü təhsil paradıqması: ənənəvilik və müasirlik // Psixologiya jurnalı, 2008, №1, s. 89-97.
11. **Cabbarov R.V.** Şəxsiyyətin formalaşmasında özünügerçəkləşdirmənin rolu // Psixologiya jurnalı, 2008, s 55-62.
12. **Cabbarov R.V.** Təhsilin fəlsəfəsi və təlim məqsədinə yeni yanaşma // Psixologiya jurnalı, 2008, s. 177-186.
13. **Cabbarov R.V.** Psixologiyada özünügerçəkləşdirmə probleminin tədqiqi istiqamətləri // Psixologiya jurnalı, 2007, №3, s. 116-131

**РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗДЕЙСТВИЙ
В ПОВЫШЕНИИ ИНТЕРЕСА К ТРЕНИРОВОЧНОЙ И
СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОКСЕРОВ**

АБСТРАКТ

Изучение психологических качеств боксеров в процессе соревновательной деятельности имеет важное значение. Личностные особенности у боксеров должны формироваться в единстве. Сила педагогических воздействий тренера-преподавателя на сознание, чувства и поведение воспитанников должна соответствовать их возрастным и индивидуальным особенностям.

Поскольку бокс является олимпийским видом спорта и является одним из самых популярных видов спорта среди молодёжи, мы должны посвятить тему диссертации главным образом именно боксу. Кроме этого хотелось бы отметить, что из-за недостаточности специалистов в области психологии в Республике и отсутствия психологов в спортивных командах, отсутствует какая-либо научно-обоснованная концепция по регулированию психологического состояния спортсмена во время тренировок и перед соревнованиями, устранению у него депрессивных состояний и предстартовых волнений, и обозначению самооценки в психологической подготовке.

**THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL IN FLUCNCE
IN THE DEVELOPMENT OF İTEREST TO THE TRAINİNG
AND COMPETİTION ACTİVİTY OF BOKSET BALL-PLAYERS**

ABSTRACT

The study of psychology gwalities of boxers in the process of competition has a greot efficiency. The personal features of boxers must be formed harmoniously. The redogogical influence of the coaches on the sportsmens conscious, feeling and behauoue must be according to their personal features and ages.

The introduction of boxing into Olympic Games, the increase of youth's interest to sports made us to devote dissertation mainly to boxing. Besides, we would like to note that because of a few number of sport psychologists in our republic, the absence of them in sport teams, there is no scientifically formed concept about the influence of various forms of self-appraisal on psychical state of the athlete in psychological preparation, as well as the proper management of the state of depression before training and contest, contest anxiety. It is just one of the sides that conditioning the actuality of the subject.

Məqalə Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının Bədən tərbiyəsi və idmanın nəzəriyyəsi və metodikası kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 06 fevral 2017-ci ildə daxil olmuşdur

ƏLİLLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN CƏMİYYƏTƏ ADAPTASIYASI

Lalə Əliyeva

*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universiteti Pedaqogika və
psixologiya kafedrasının baş müəllimi
E-mail: eliyeva@mail.ru*

Açar sözlər: əlillik, əliliyin psixologiyası, psixoloji reaksiya, refleksiya, əlil şəxsiyyəti, qarşılıqlı münasibətlər, terapiya, sosial adaptasiya

Ключевые слова: инвалидность, психология инвалидов, психологическая реакция, рефлексия, личность инвалида, взаимоотношения, терапия, социальная адаптация

Keywords: disability, disabled psychology, psychological reaction, reflection, a disabled person, relationship, therapy, social adaptation

Əlillik – bu vəziyyətlə üzləşmiş hər bir insanın qəbul etmək istəmədiyi ən acı reallıqdır. Bunun dərin fəlsəfi, psixoloji və pedaqoji kökləri vardır. Hansı aspektdən yaranmasına və yanaşılmasına baxmayaraq, əlillik insanın həyatında bir sıra çətinliklər yaradır. Yəni, əlillik insanın elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman o, hər bir normal insanın yaxud sosial həyatın tələbatlarını fiziki və əqli qabiliyyətinin çatışmazlığına görə tam və ya qismən müstəqil yerinə yetirə bilmir. Bu faciə ilə üzləşmiş insan özünün daxil imkanlarını realizə etməkdə çətinlik çəkir. Elə əlillər vardır ki, onları hansısa fəaliyyətə cəlb etmək

mümkün olmur. Yaxud onun əlillik imkanlarına müvafiq səmərəli fəaliyyətini təşkil etmək üçün əlverişli şərait olmur. Bəzi əlillər isə elə bir sosial mühitdə yaşayırlar ki, əhatəsindəki insanlar onların mənəvi cəhətdən sarsıntı keçirməsinə imkan vermirlər. Əksinə də ola bilər, elə sosial qruplar da vardır ki, orada əlil insana “ikinci dərəcəli”, keyfiyyətsiz”, “lənətlənmiş” və s. bu kimi düşüncələrlə yanaşılır.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətin əlillərə münasibətin tarixini təhlili edərkən heç də həmişə nikbin faktlarla üzləşmirik. Nə qədər təəssüf doğursa da, bu münasibətdə ədalətsizliyin olduğu dövrlərə də təsadüf edilir. Xüs-

silə, belə yanaşma fiziki qüsurları olan əlillərə aiddir. Məsələn, qədim Yunanıstanda spartalılar zəif, çəlimsiz doğulmuş uşaqları sıldırım qayadan atarmışlar. Şərq ölkələrinin folklorunda fiziki qüsurlu insanlarla bağlı müxtəlif nümunələrə rast gəlmək olar. “Çəpgöz, “çolaq”, “axsaq”, “tayqulaq” kimi arxetipik anlayışların özündə belə ələsalma, lağa qoyma, fiziki məhdudiyyətlərin üzə vurulması, yeri gələndə bu sözlərlə insana həqarət etmə, təhqir etmə, mənəvi-psixoloji təzyiq göstərmə anlamı vardır.

Əlillik, əslində müasir dövrdə bir insanın, kiçik bir qrupun problemi deyil, bütünlükdə cəmiyyətin problemi kimi qiymətləndirilir. Məsələnin belə qoyuluşunun mahiyyəti əlillərin ətraf aləmlə əlaqəsini hüquqi, iqtisadi, istehsal, kommunikativ və pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətlərindən ibarətdir. “Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nda deyildiyi kimi, əlil – anadangəlmə xəstəlikdən və digər xəsarətdən yaranan əqli və ya fiziki qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxsdir. İnsanın həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması əlilin özünəxidmət, hərəkət, səmtlənmək, ünsiyyət, öz davranışına nəzarət, habelə, əmək

fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qabiliyyətini və imkanlarını tamamilə yaxud qismən itirilməsində təzahür edir (1, s. 51). Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına görə dünyada 570 milyon əlil vardır ki, onlardan 143 milyon müxtəlif xəstəliklər, 42 milyon məişət və istehsalat zədələri, 31 milyon yol qəzaları, 40 milyon anadangəlmə somatik çatışmazlıqlardan baş verir. 42 milyon əlil psixi və əqli inkişafdan geri qalır və s. [1].

Azərbaycanda zədə nəticəsində əlil olmuş insanlar əlillərin ümumi sayının 15,2%-i təşkil edir. Onlardan 83,1%-i kişilər, 16,9%-i qadınlardır. Tədqiqatlar göstərir ki, əlillərin böyük əksəriyyəti ibtidai və natamam orta təhsillidir. Maraqlı bir faktı qeyd etmək istərdik. Əlillərlə sorğu apardığımız zaman onların 2/3 hissəsi işləmək istədiklərini, 1/3 hissəsi işləmək istəmədiklərini bildirmişlər. İşləmək istəyən əlillər cəmiyyətə inteqrasiya etmək, insanlara yararlı olmaq istəyənlər, işləmək istəməyən əlillər özlərini cəmiyyətdən təcrid etməyə üstünlük verənlərdir. Onları başa düşmək olar. Əlillərin bir qismi insanlar arasında görünməkdən qorxurlar.

Aydın məsələdir ki, əlillik və xəstəlik arasında fərq var. Əlillik daha çox travma almış, yaxud zədələnməyə yaxın anlayışdır. Xəstəlik və

zədələnmənin tibbi-bioloji inkişafı fərqli olduğundan onun nəticələri də fərqlidir. Biz burada daha çox ana-dangəlmə zədəli doğulmuş, eləcə də ontogenezin müxtəlif mərhələlərində hansısa bədbəxt hadisədən zədələnməmiş uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini öyrənmək, onların sosial adaptasiyasının psixoloji problemlərini müəyyənləşdirərək fəallaşdırılması yollarını müəyyənləşdirməkdir.

Problemlə bağlı araşdırılan mənbələrdən (Zaxarov, Əlizadə, Hüseynov, Quliyev, Kulyagin, Sokolova, Nikolayeva və b.) belə qənaətə gəlmək olur ki, insanın özünün əlillik vəziyyətinə münasibəti hər kəsin şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Əlillik qüsuru ilə yaşayan insanın inkişafı, təbii olaraq böhranlı olur. Özünü tədqiq, özünü reallaşdırma yolunda üzləşdiyi subyektiv maneələr bir sıra ziddiyyətlər doğurur. Belə vəziyyətdə insanın inkişafına onu əhatə edən sosial mühitlə qarşılıqlı münasibəti və əlilliyin yaratdığı demoqrafik amillər də təsir göstərir.

Əlillik – demoqrafik amildir. H.Ə.Əlizadənin tədqiqatından belə aydın olur ki, bəzi demoqrafik amillərin şəxsiyyətin formalaşmasına neqativ demoqrafik təsirləri psixologiya və pedaqogikada nisbətən ətraflı tədqiq edilsə də, onların çoxu, o cümlədən əlillik hələ sistemli şəkildə araşdırılmamışdır [2].

Məsələyə təhsilin demoqrafik problemləri ilə bağlı yanaşan digər tədqiqatçılar bu və d. demoqrafik amillərin təsirlərinin aradan qaldırılması üçün aparılan pedaqoji işin yollarını araşdırır, yeni təhsil texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə onların özünü reallaşdırma probleminin həlli üçün metodikalar işləyib hazırlayırlar.

Aparılmış tədqiqatlar içərisində əlillərlə bağlı onların müxtəlif problemlərinin həllinə yönəldilmiş tədqiqatlar da vardır. Bu baxımdan H.V.Hüseynovun tədqiqatı diqqəti cəlb edir. Onun əldə etdiyi nəticələrdən aydın olur ki, əlillər üçün ixtisaslaşdırılmış fakültələrdə təhsilin təşkilinə ehtiyac vardır. “Əlil gənclərin təhsilə cəlb edilməsi onların cəmiyyətə inteqrasiyasına müsbət təsir göstərə bilər” [3, s.2].

İ.Q.Quliyevanın “Fiziki cəhətdən zəif inkişaf etmiş ibtidai sinif şagirdlərinin təhsilinə kompleks köməyin təşkili yolları” adlı tədqiqatında dünya təcrübəsində əlillərlə əlaqədar aparılmış sosial-pedaqoji işlər araşdırılaraq əlverişli adaptasiya yolları göstərilir [4].

Əlilliyin yaratdığı demoqrafik təsir, şübhəsiz ki, insanın fəallığını zəiflədir. Xarakterdəki yaxşı əlamətləri sıxışdırır, şəxsiyyətin sosial tərəfləri ilə bağlı olan əxlaq, mənəviyyat, motiv, məqsəd və d. bu kimi komponentlərinin formalaşmasına

mənfi təsir göstərir. Sonradan qazanılmış əlillikdə belə təsirlərin əhatə dairəsi və gücü daha böyük olur. Hansısa travma nəticəsində yaranmış əlilliyin psixoloji fəsadları daha ağırdır. Belə şəxslərin adaptasiya və reabilitasiyaya, psixoloji yardıma daha çox ehtiyacı olur. V.K.Kulyagin travma nəticəsində əmələ gələn əlilliyin biopsixoloji xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ayırd edir [5, s. 156]:

- xarici təsir nəticəsində insan orqanizminin toxumalarının бүтövlüyünün və funksiyalarının pozulmasından yaranan əlillik;
- travmatik xəstəliyin inkişafı nəticəsində yaranan əlillik.

E.T.Sokolova və E.T.Nikolayeva bildirirlər ki, əlillik zamanı insanda bir sıra emosional hallar əmələ gəlir [6, s.360].

1) müstəqil hərəkət etmək, normal yerimək, yürümək qabiliyyətini itirir;

2) görmək və eşitməkdə fiziki imkansızlıqlarla üzləşir;

3) özünün sağlamlığına ciddi ziyan dədiyini dərk edir və yaranmış yeni emosional-fizioloji vəziyyətə qorxu hissi ilə yanaşır;

4) belə hallarda insanlara kömək-sizlik hissi yaranır, həyəcan artır, bir sözlə, bir sıra psixofiziki göstəricilərin aşağı düşməsi müşahidə olunur;

5) şəxsiyyətin malik olduğu keyfiyyətlərin tarazlığının pozulması ilə

bağlı şəxsiyyətin quruluşunda kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri baş verir.

Fiziki travmalardan əmələ gələn zədənin böhran yaratması aydındır. Bəzən fiziki travmalardan əmələ gələn xəsarət nəticəsində güclü ağrılar, hərəkət funksiyalarının tam və ya qismən itirilməsi nəticəsində uzun müddət başqalarından asılılıq, özünün fiziki və mənəvi tələbatlarını ödəyə bilməməsi səbəbindən baş qaldıran yararsızlıq hissi insana əzab verir. Sosial status dəyişir, əmək, təhsilə qabiliyyəti tam və yaxud qismən itir, sosial əlaqələr zəifləmiş, vaxtın mənalı və məhsuldar keçirilməsi çətinləşir, ətrafdakıların ona əvvəlki münasibəti dəyişir. Bu, adi münasibətdən fərqlənən yazıqlıq, güzəştli olmaq, şəfqət, diqqət və mərhəmət göstərmək, yaxud laqeydlik və biganəlik ola bilər.

Əlilliyin şəxsiyyətə neqativ təsiri özünüqiymətləndirmədə də baş verir. İlk növbədə özünüqiymətləndirmədə kəskin enmə baş verir. Mühitin qiymətləndirmələri ilə “Mən”in qiymətləndirmələri arasında uyğunsuzluqlar yaranır. Onlarda özünü və başqalarını qiymətləndirmə əmsalları əvvəllər qəbul etdiyi normalardan fərqlənir. Ümumiyyətlə, A.Adlerə görə, sosial qiymətləndirmədə belə insanların öz kriteriyaları, ölçüləri var. Burada problemi yalnız əlillərin

fərdiyyətində deyil, həmçinin pozulmuş orqanizmin vəziyyətində, əlilliyin tipində yaxud fərdin mühitlə qarşılıqlı təsirində, sosial əlaqələrdə axtarmaq lazımdır [7]. Əlil insanda psixoloji reaksiyaların dəyişməsi aşağıdakı mərhələlərlə gedir:

- orqanizmdəki dəyişmələrin vəziyyətinin qavranılması, yeni vəziyyətdə hissetmə, tələbatlar, özünüdərkətmə;
- orqanizmin imkanlarının fərd üçün yararlılığı yaxud əhəmiyyətsizliyi, razılıq və narazılığı, məmnunluq və əzabçəkmeni ifadə edən hisslər, emosiyalar;
- fəal iradi hərəkətlərin yeni tələb və şəraitlə qiymətləndirilməsi.

Travmadan sonrakı dövrdə insanın həyatına yeni mənanın daxil olması, həyati vacib məqsədlərin qoyulması zədə almaqla bağlı əsas problemlərin əlil tərəfindən həllinə gətirib çıxarır. Yaranmış böhrandan uğurla çıxmaq insanı fəal sosial həyata qaytarır. Tibbi proqnozların qeyri-müəyyənliyi, ailə himayəsi obyektinə çevrilmə, təhsilini, əmək fəaliyyətini davam etdirə bilməmək kimi amillər zədədən sonrakı böhranı dərinləşdirə bilər. Böhrandan çıxmağın acı nəticələri özünü xəstəliyə qapılmaqda, perspektivsizlik böhranında, sosial qəbul olunmamış vəsitələrlə kompensasiyaya cəhd etməkdə göstərir. A.İ.Zaxarov zədələnmiş

insanları belə nevroza gətirib çıxaran böhranın dörd növünü fərqləndirmişdir [8, s.246].

- “Etməliyəm, lakin edə bilmirəm” (əsas nevroitik qorxu). Əlillərdə belə qorxu onda ifadə olunur ki, zədə və itirilmiş imkanlar (fiziki, emosional, ünsiyyət, maddi) onun referent qrupunda reytingini aşağı salacaq və o, bu qrupun tələblərinə cavab verə bilməyəcək.
- “İstəyirəm, lakin edə bilmirəm” (əsas nevroitik tənhalıq qorxusu olan – “heç kim olmaq” buradan yaranır).
- “Etməliyəm, lakin istəmirəm” (“heç kim olmaq”: mövcud olmamaq yaxud ölüm qorxusu). Əlillərdə bu qorxu həyat uğrunda əsl mübarizəyə yaxud hər şeyin itirilməsi kimi subyektiv duyğuya əsaslanır. Hesab edir ki, onun heç bir perspektivi qalmamışdır, irəlidə acınacaqlı, qəmli bir həyat var. Başqa sözlə desək, cəhd göstərüb nəyisə dəyişmək mənasızdır.
- “Etməliyəm, lakin edə bilmirəm və istəmirəm” (bunun əsasında “özündə olmamaq», fərdi xüsusiyyətlərini itirmək, gülüş obyektini olmaq hissinin yaranması durur). Əlillərdə bu ziddiyyət ünsiyyətdə psixoloji maneənin yaranması ilə ifadə

oluna bilir. Düşünürlər ki, ətraf-dakılar onları şəxsiyyət kimi deyil, yalnız əlil kimi qəbul edirlər. Gülüş obyektı olmaq qorxusu xüsusilə əlil uşaqlara xasdır. Həmyaşıdlarının onların fiziki qüsurlarına görə güləcəklərindən utanır, həyacan keçirirlər.

Əlillərlə ünsiyyət prosesində müxtəlif maneələr meydana çıxır: estetik, intellektual, motivasiya, əxlaq, emosional. Onun sağlam insanlarla ilk təmasında meydana çıxan maneə estetik maneədir. Məsələn, zədə nəticəsində ətraflar iflic olur, cəldlik və hərəkət sərbəstliyi itir, vermiş olunmuş fəaliyyəti davam etdirmək mümkün olmur, protez və qoltuq ağacları gəzdirmək lazım gəlir və s. Bu zaman sağlam adamın davranışında iyrənmə, şəxsi üstünlük hissi, yazıq gəlmə və digər hisslərin təsiri ilə qəbul edilməzlik, inkaretmə müşahidə olunur. Ona görə də əlillərdəki bu ziddiyyət qorxu, aqressiya ilə ifadə olunur. Alınmış zədə və onun nəticələri bir sıra maneələrə, o cümlədən estetik maneəyə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, əlilin sosial əlaqələrinə obyektiv amillər mane olur: uzun müddətli təcridəlmə, vermiş etdiyi fəaliyyəti (həm peşə, həm də asudə vaxt) davam etdirməyin qeyri-mümkünlüyü.

Əlilliyin yaratdığı psixoloji böhrandan çıxmaq üçün aparılan bərpa

işlərinin əhatə dairəsi genişdir. Bu prosesdə onları əhatə edən aləmə normal, sağlam münasibət formalaşır, öz fəaliyyətini bərpa etməsinə cəhdlər artırılır, özünü təsdiq etməyə şərait yaradılır. Fəaliyyətin bütövlükdə bərpası ayrı-ayrı bədən üzvlərinin pozulmuş funksiyalarının bərpasını stimullaşdırır. Buna görə də psixoloji reabilitasiyanın ilkin vəzifəsi əlilləri fəallığa sövq etmək, onları öz güclərinə inandırmaq, fəaliyyətə yönəltməkdir. Bütün bunlar sonda əlil şəxsləri adaptasiyaya gətirib çıxaracaqdır. Bərpa tədbirlərinin keçirilməsi zamanı bərpa vasitələri və əlillərin adaptasiyası məsələsi öz kəskinliyi ilə ortaya çıxır. Əlillərin tibbi və məişət adaptasiyası vasitələri kimi bunları göstərmək olar:

- 1) koqnitiv terapiya;
- 2) davranış terapiyası;
- 3) əmək terapiyası;
- 4) müalicəvi bədən tərbiyəsi

Son illərdə dünya miqyasında insanların humanizmə yönəldilməsi nəticəsində əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə sosial işçilər hazırlanır. "Sosial işin başlıca vəzifəsi – ayrı-ayrı fərdlər, fərd və qrup, fərd və sotsium arasındakı münasibətlərin, ümumilikdə ictimai münasibətlərin harmonikləşməsinə köməklik göstərməyə, vətəndaşların sosial rifahının təmin

olunmasına və s. yönəlmiş fəaliyyətdə ifadə oluna bilər” [9, s. 9].

Bu iş dövlət və özəl müəssisələrin yaxından köməyi və iştirakı ilə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə adaptasiya etməkdən ibarətdir. Belə işin bir çox formaları var:

- uşaqların psixoloji vəziyyətinin öyrənilməsi;
- onların gigiyenik normalar haqqında məlumatlandırılması, antisanitariyanın bu yolla aradan qaldırılması;
- qrupla psixoloji treninqlərin keçirilməsi;
- əlillik haqqında xüsusi festival filmlərinin nümayişi;
- foto-video sərgilərinin keçirilməsi, əyləncəli tədbirlərin təşkili və s.

Bu qruplarla aparılan işin əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər:

- profilaktik tədbirlər, maarifləndirmə, konsultasiya;

- diaqnostika, müayinə, monitorinq;
- psixokorreksiya, müalicə, terapiya;
- elmi-metodik iş: sosial proqramların, layihələrin tətbiqi.

Göründüyü kimi, psixoloji yardım ehtiyacı olan əlill qrupları ilə sosial-psixoloji iş mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlər əlillərin cəmiyyətə adaptasiyası üzrə aparılan sosial işin əsas vəzifələri daha da konkretləşdirilir və aydınlaşdırılır. Bununla bağlı olaraq köməyə ehtiyacı olan sosial təbəqələrə dəstək məqsədilə cari resurslardan istifadə etmək yolları göstərilir. Qayğıya ehtiyacı olanlarla əlaqədar lazımi sosial siyasət hazırlamaq üçün təklif və tövsiyələr irəli sürülür. Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin reallaşdırılması prosesində iştirak edən təşkilatların sayı isə getdikcə artmaqdadır. Əlbəttə ki, bir sıra da psixoloji xidmət mərkəzləri də vardır.

Ədəbiyyat:

1. Sağlamlıq imkanları məhdud olan insanlar haqqında sənədlər toplusu. Bakı: MAT, 2005, 133 s.
2. **Əlizadə H.Ə.** Müasir psixologiyada və pedaqogikada tərbiyənin demoqrafik problemləri // Psixologiya, 2004, № 1, s. 89-96.
3. **Hüseynov H.V.** Əlillər üçün ixtisaslaşmış fakültədə tədrisin təşkili problemləri // Ped. elm. üzrə fəl. dok. disertasiya. Bakı, 1996, 126 s.
4. **Quliyeva İ.Q.** Fiziki və psixi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ibtidai sinif şagirdlərinin təhsilinə kompleks köməyin təşkili yolları // Ped. üzrə fəl. dok. diss...Bakı, 2003, 145 s.

-
5. **Кулягин В.К.** Патологическая физиология травмы и шока. М.: Медицина, 1978, 156 с.
6. **Соколова Е.Т., Николаева В.В.** Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях. М.: СВК-Регус, 1995, 360 с.
7. **Адлер А., Юнг К.Г.** Результаты пересмотра динамического на-
правления // Теории личности. Санк-Петербург, Питер, 1997, с.161-213.
8. **Захаров А.И.** Неврозы у детей и подростков. М.: Медицина, 1988, 246 с.
9. **Коршунова Н.Л.** Социальная ответственность педагогов // Педагогика, 2007, № 8, с. 83-93.
7. **Адлер А., Юнг К.Г.** Результаты пересмотра динамического на-

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНВАЛИДОВ И АДАПТАЦИЯ ИХ В ОБЩЕСТВЕ

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются психологические особенности личности инвалида и проблема адаптации их в обществе. Отмечается, что инвалидность становится причиной изменений в личности и проявляется во всех сферах жизнедеятельности. Проявляется она и в эмоциональной сфере, и в мотивационной деятельности, и в целевой и волевой, и самое главное, во взаимоотношениях с людьми. Поэтому и процесс адаптации инвалидов в обществе важен.

Отношение окружающих оказывает сильное влияние на психологическое состояние инвалидов. Безразличное отношение приводит к негативному отношению их к обществу и становится причиной замыкания в себе. Для адаптации необходимо привлекать инвалидов к физическим, творческим и другим видам деятельности, тем самым углубить процесс их социализации.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DISABLED AND THEIR ADAPTATION IN SOCIETY

SUMMARY

The article deals with the psychological characteristics of the individual disabled person and the problem of adapting them to the society. It is noted that disability causes changes in personality, and manifests itself in all spheres of life. It is manifested in the emotional sphere, and motivational activities, and target and strong-willed, and most importantly, in relationships with people. Therefore, people with disabilities and the process of adaptation in the society is important.

Surround ratio has a strong influence on the psychological state of people with disabilities. Indifference leads to negative attitude of the society, and becomes the cause of a fault. To adapt the need to involve disabled people in physical, creative and other activities, thereby deepening the process of their socialization.

Məqalə SDU-nun Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 25 yanvar 2017-ci ildə daxil olmuşdur

ETNİK QRUPLARIN İDENTİKLİYİNİN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİNƏ DAİR

Nərminə Qurbanova

BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının aspirantı

E-mail: narminagurbanova@yahoo.co.uk

Açar sözlər: *etnik qrup, identiklik, etnofor, pozitiv identiklik, tədqiq istiqamətləri*

Ключевые слова: *этнические группы, идентификация, этнофор, позитивная идентификация, исследовательские тенденции*

Keywords: *ethnic group, identification, ethnophors, positive identification, research trends*

Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində etnik identiklik məsələlərin öyrənilməsi olduqca aktualdır. Çünki integrasiya fonunda və etnosların miqrasiyası şəraitində etnik identiklik digər problemlərdən daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Əksər etnopsixoloqların fikrinə görə, şəxsiyyətin etnik identikliyi – özünü müəyyən etnosun nümayəndəsi kimi dərk etməsindən, insanın özünün bir etnik birliklə eyniliyini və onun digərlərindən fərqli olmasını hiss etməsindən ibarətdir.

İdentiklik problemini tədqiq edən Azərbaycan psixoloqu professor R.H.Qədirova yazır ki, identikləşdirmə, yaxud identifikasiya latın dilindən götürülmüş identificare – eyniləşdirmək (bənzətmək, oxşatmaq), yəni nəyi isə, kimi isə dərk etmək,

tanımaq üçün onu kiminləsə, nə iləsə uyğunlaşdırmaq, uzlaşdırmaq, nəyə isə, kimə isə oxşatmaq, bənzətmək, bəzən onunla eyniləşdirmək prosesini bildirir. Həm də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, identikləşdirmə yalnız müəyyən qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaranması və tənzimində deyil, eləcə də xalqın, xüsusilə də yetişməkdə olan gənc nəslin milli özünüdərkinin, onlar arasında milli birliyin yaranmasında da mühüm rol oynayır(2).

Şəxsiyyətin etnik identikliyinə izahının kifayət dərəcədə geniş spektri mövcuddur. Şərti olaraq onları iki sahəyə ayırmaq olar: şəxsi identiklik və etnik qrup identikliyi. Şəxsi identifiklik etnoforun personal keyfiyyətləri və xarakteristikaları ilə müəyyən olunur. Etnik qrup identikliyi isə

sosial kateqoriyalarla təsvir edilir və etnoforumun məxsus olduğu və özünü eyniləşdirdiyi etnik qrupların təhlilinə əsaslanır.

Etnoforumun şəxsi identifikasiyasını, əsasən, üç amil səciyyələndirir:

1. Etnoforumun digərləri ilə münasibətdə mövqeyi (etnik struktur və etnik rol anlayışları dominantlıq təşkil edir);

2. Etnoforumun özünə aid etdiyi keyfiyyətlər (işgüzar, davranış, intellektual);

3. Etnoforumun özünüqiymətləndirməsi (adekvat, qeyri-adekvat).

Etnik identiklik təkcə özünün etnik toplumla eyniliyini dərk etməkdən ibarət deyil, həm də onun qiymətləndirilməsidir (ləyaqət, qürur, inciklik, qorxu hissləri etnoslararası müqayisələrin mühüm meyarlarıdır. Bu hisslər insanın etnik toplumla dərin emosional əlaqələrinə və fərdin sosiallaşması prosesinin gedişi ərzində ona nəzərən formalaşan mənəvi öhdəliklərinə istinad edir). (6, s.322)

Pozitiv etnik identikliyi qeyd etmək olar ki, bu zaman pozitiv etnik hisslər və attitüdlər (sosial göstərişlər – davranışlar) insanın etnik cəmiyyətə məxsusluğundan razılığını, ona məxsus olmaq istəyini, xalqının əldə etdiyi nailiyyətlərə görə qürur hissini özündə ehtiva edir.

Etnik identikliyin neqativ cəhəti isə öz etnik toplumuna qarşı neqativ

attitüdlərin olmasıdır ki, bu da hətta öz etnik mənsubiyyətinin rədd edilməsi, alçalma, utanc hisslərinin yaşanması, digər qrup və xalqlara referent qismində üstünlük verilməsindən ibarət ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyət etnik identikliyinə nəzəri planda tədqiqat əhəmətləri əsasən simvolik interaksionizm məktəbi ilə bağlıdır.

Fərdi identiklik fərdin həyata keçirdiyi sosial rolları və onun psixoloji dispozişiyasını konkret fərdin mənsub olduğu mədəniyyət mühitində bəyanılmış hesab edilən şəxsiyyət modelləri ilə birləşdirmək cəhdlərinin nəticəsidir. Bu integrasiya şəxsiyyətin vacib daxili əlamətlərindədir, xüsusilə də həyatın böhranlı məqamlarının dəf edilməsi dövründə.

Etnik eyniyyətin müəyyən edilməsinə digər bir yanaşma R.M.Farr və S.Moskoviç tərəfindən işlənilib hazırlanmış sosial təsəvvürlər nəzəriyyəsidir. Çıxış nöqtəsi kimi onlar həmin sosial qrupun üzvləri tərəfindən bəyan edilən ideyaları, göstərişləri, dəyərləri və təcrübəni seçirlər. Bu sosial təsəvvürlər sosial toplum tərəfindən irəli sürülür, sosial dəstək alır və sosial yolla qrupdakı fərdlərə ötürülür. Bu yanaşmaya əsasən etnik özünüdərk inkişafı prosesi həmin sosial təsəvvürlərin uşağa ötürülməsindən ibarətdir. Bu və ya digər so-

sial qrupun təsəvvürləri ona özünün fərqli qrup eyniyyətini müəyyən etmək imkanı verir. (7)

Özünün apardığı tədqiqatların nəticələrinə əsaslanan M. Barrett göstərir ki, oktal və etnik eyniyyətin inkişafında iki amil mühüm rol oynayır: «daxili» koqnitiv strukturlar və sosial mühit. M.Barrettin qeyd etdiyi kimi, «bu sahədə uşağın inkişafının anlaşılması üçün düzgün təhlil vahidi özlüyündə uşağın və onun sosial əhatəsinin nəzərdən keçirilməsi deyil. Bunun əvəzinə, təhlilin düzgün vahidi kimi uşaq – üstəgəl – sosial əhatə daha münasib hesab olunmalıdır» (7).

Etnik identiklik anlayışının təhlilinə əsas nəzəri yanaşmalar qrup halında davranışların və qruplararası davranışların psixoloji və sosial-psixoloji araşdırmaları çərçivəsində mümkündür. Qrup halında diskriminasiya, milli düşmənçilik, etnosentrizm, qabaqcadan formalaşdırılmış mənfi rəy kimi sosial faktlar qruplararası münacişələr həmişə belə araşdırmaların aparılmasına bir təkən olur. (6, s.323)

Ümumiyyətlə, etnik identikliyə həsr olunmuş tədqiqatları bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Bu qruplaşdırmanın başlıca meyarı müxtəlif psixoloji məktəblərin metodoloji əsaslarıdır. Bu yanaşmalarda konkret etnosun identikliyi tədqiqat obyekt

olmasa da onların yanaşma tərzi və şəxsiyyətin sosializasiyası haqqında fikirləri etnik identikliyin müxtəlif cəhətlərini açmağa imkan verir. Belə ki, hər bir etnos fərdlərdən təşkil olunmuşdur və onların davranışının tənzimləyici mexanizmləri həm etnoforum qaydaları, həm də onların konkret mənimsədiyi normalardır.

Etnik identikliyin müxtəlif məqamlarını şərh etməyə çalışan psixoanalitiklər insanın sosial davranışlarını intrapsixi amillərlə izah edirlər. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində etnik davranışın neqativ tərəfləri daha çox işlənməyə başlandı.

İnsan davranışına psixoanalitik yanaşmaya görə insanların hərəkətlərinin əksəriyyəti şüursuz instinkt motivlərinin mübarizəsinin və şəxsiyyətin strukturunun təməl komponentləri olan Ego, Super ego və İdin konfliktlərinin nəticəsidir. Freyd etnos fenomenini sosial, primitiv ruhla fəaliyyətin repressiya halı kimi nəzərdən keçirmişdir. Onun fikrincə, bu zaman insanda gözlənilmədən qədim insanlara xas olan psixoloji hallar baş qaldırır və insan kütlədə sanki hipnoz altında olmuş kimi özünü göstərir. Məhz hipnoz altında onun psixikasının dərinliklərindən ilkin “İdi” üzə çıxartmaq mümkündür. Bu zaman “İd” artıq nə “Super ego”nun şüurlu tənziminə, nə də “Eqonun” bunların ikisinin balans-

laşdırılmasına məruz qalmır. Bu cür hallarda şüurlu şəxs yoxa çıxır, fikir və hisləri tamamilə başqa, lakin digər insanlarla eyni istiqamətdə inkişafda baş verir. Affektlər və şüursuzluğun digər halları dominantlıq təşkil edir.

T.Adorno və onun əməkdaşlarının klassik işi – avtoritar şəxsiyyət haqqında nəzəriyyədir. T.Adorno hesab edir ki, şəxsiyyətin avtoritarlığı ailədə erkən sosiallaşmanın məhsuludur. Əgər valideynlər düşünülmüş və ya qeyri-şüuri şəkildə uşağı özlərindən möhkəm asılı vəziyyətdə saxlamağa can atırlarsa, onun azadlığını ciddi reqlamentləşdirilmiş davranış normaları ilə məhdudlaşdırırlarsa və dəf edirlərsə, onda uşaq gələcəkdə özünü yalnız status cəhətdən tərtib olunmuş və emosional baxımdan tanış situasiyalarda komfortlu hiss edə biləcəkdir (81, s.324).

Avtoritarizm etnosentrizm ilə, yəni öz qrupu ilə sərt əlaqə şəraitində olma və digər qruplara aid olan hər bir şeyin rədd edilmə tendensiyası ilə sıx əlaqədardır. T.Adornonun fikrincə, məhz şəxsiyyətin avtoritarlıq dərəcəsi həmin şəxsiyyətin qruplararası situasiyalarda davranışını avtomatik olaraq müəyyən edir. Bununla belə, sosial davranışın sırf psixoloji səbəblərdən sosial-psixoloji səbəblərə doğru izahı yolunda bir addım irəliləyərək, qrup halında davranışı

qeyri-iradi meyillərlə deyil, tərbiyəvi proseslərlə əlaqələndirmişdir. (6, s.326).

T.Adornonun bu nəzəriyyəsi müqabilində C.Dollard və L. Berkovets qrupların qabaqcadan yer almış mənfi rəyini insan şüurunun normal fəaliyyətinin məhsulu kimi qəbul etmişlər. Fərdlərin digər qruplara qarşı aqressiv davranışı onlarda sosial xarakterə malik olan frustrasiyalar olduqda yaranır. Frustrasiyalar fərd özünü bənzərləri ilə müqayisə etməyə başladıqda yaranır. Başqalarına nəzərən müxtəlif üstünlüklərin (maddi və mənəvi rifah, hakimiyət və bu kimi) daha azsaylı olması, xüsusilə də eyni sosial kateqoriyadan olan fərdlərlə müqayisədə, frustrasiyalara gətirib çıxarır ki, onlar da qaçılmaz olaraq aqressiv davranışa səbəb olur.

Öz doğma mədəni mühitlərindən kəskin şəkildə fərqlənən mühitdə yaşayan insanlarda etnik identiklik daha güclü təzahür edir. İnsanın hansı etnik çoxluq (və ya etnik azlıq) qrupuna aid olması əhəmiyyətli rol oynayır. Etnik qruplar haqqında təsəvvürlər etnik azlıqların nümayəndələrində daha tez və daha qabarıq formalaşır. Lakin ola bilər ki, bəzən uşaqlıqda azlıqların nümayəndələri öz qrupuna üstünlük vermir, etnik çoxluq qrupuna mənsub olmaq istəyirlər. Belə hallarda yanlış identiklik formalaşa bilər: uşaq

özünü doğma real etnik qrupun tərkibində deyil, dominant qrupun nümayəndəsi kimi dərk edir.

Yaşa dolduqca və etnik identiklik inkişaf etdikcə etnik azlıqların nümayəndələrində adətən “qrupdaxili orientasiyada öz etnik qrupuna doğru” meyil, irəliləmə baş verir. Pozitiv etnik identikliyi qoruyub saxlamağa və ya bərpa etməyə can atmaq insanlara xas olan xüsusiyyətdir və bu, onlara psixoloji təhlükəsizlik, stabillik hissi aşılayır.

Bu, həmçinin, qruplararası münasibətlərə sirayət edərək daxili milli “göstərişlərin” yaranmasını da izah edir. Beləliklə, etnoforum autoqruplara nəzərən daxili “göstərişləri” şəxsiyyətlərarası ziddiyyət və münaqişələrin həlli üsulu kimi nəzərdən keçirilə bilər. Digər qrupların nümayəndələrinə yönəlmiş aqressiv davranış “özününkülərə”, yəni identifikasiya qrupuna qarşı olan minnətdarlıq və məhəbbət hissi ilə uzlaşa bilər.

Etnik identiklik məsələlərində biheviörist və koqnitiv yanaşmalar özünəməxsus yer tutur. Sosial identifikasiya nəzəriyyəsi isə müasir dövrdə Qərb sosial və etnik psixologiyasında, demək olar ki, ən populyar olanıdır. Bu nəzəriyyənin əsas tezi bundan ibarətdir: sosial qrup öz nümayəndələri üçün pozitiv özünüqiymətləndirməni təmin etmək məq-

sədi ilə onu digər qruplardan fərqləndirən və müsbət qiymətləndiriləcək əlamətlər yaratmağa tələbat duyur. Çünki istənilən şəxsiyyət özünü öz sosial qrupuna mənsubiyyət terminləri ilə müəyyən etməyə meyllidir.

Etnik azlığın nümayəndələri çox zaman aşağı salınmış özünüqiymətləndirməyə malik olurlar, çox həssas heysiyyətə və diskriminasiyaya qarşı hədsiz hisslərə malik olurlar. Lakin neqativ identifikasiyanı qəbul edən insan neqativ mülahizələri özünə qarşı deyil, qrupunun digər nümayəndələrinə aid edə bilər və bununla da qrup və özü arasında psixoloji distansiya müəyyən etmiş olar.

Özünü cəmiyyətdə neqativ qiymətləndirilən qrupun nümayəndəsi kimi dərk etmə “Qoy biz belə pisik, lakin bu həqiqətən bizik” prinsipi üzrə identikliyin formalaşmasına yol verir, başqa sözlə, öz etnik mənsubiyyətinin emosional-aqressiv qabardılması baş verir.

Əlverişli olmayan qruplararası müqayisələr halında insan şüurlu olaraq öz qrupunu dəyişdirməkdən ibarət olan fərdi mobillik strategiyasını seçərək, dəyişdirilmiş identiklik formalaşdırma bilər. Hətta, bioloji olaraq öz irqi mənsubiyyətini də dəyişə bilər. Lakin adi şüur səviyyəsində bir çox insanlar hesab edirlər ki, milliyyət insana təbiətən, doğularkən verilir.

Həqiqətən, sosiallaşma prosesi ərzində cəmiyyət uşağı müəyyən etnosa “aid edir”. Nəticədə bir çox insanlar seçim problemi ilə qarşılaşmır, lakin etnik azlıq qruplarının nümayəndələri və etnik-qarışıq nikahdan olanlar uzunmüddətli “öz etnik identiklik seçimi” dövrünü keçə bilərlər. Belə insanların etnik identifikasiyası prosesi zamanı məxsusolma

meyarından başqa (başqaları onları kim kimi qəbul edir), daxili seçim meyarı (onlar özlərini kim kimi dərk edirlər) da böyük rol oynayır. Yəni insanın bu və ya digər xalqa mənsubiyyəti bioloji irsiyyətlə deyil, həmin xalqın mədəni və müqəddəs dəyərlərinə şüurlu şəkildə qoşulma ilə müəyyən edilir.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.** Sosial psixologiya. Bakı: Qapp, Poliqraf korporasiyası, 2003, 365 s.
2. **Qədirova R.H.** Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrdə milli identikliyin formalaşması yolları. Psixol. elm. dok. alimlik dərəcəsi almaq üçün dis. avtoref. Bakı, 2008, 66 s.
3. **Tard Q.** Təqlid qanunları / tərcüməçi B.Cəfərova. Bakı: 2009, 412 s.
4. **Агеев В.С.** Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические проблемы. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990, 349 с..
5. **Зотова О.И., Кряжева И.К.** Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности // Психологические механизмы регуляции социального поведения / Отв. ред. М.И. Бобнева, Е.В. Шорохова. М., 1979. С. 219- 232.
6. **Платонов Ю.П.** Основы этнической психологии: учебное пособие / Ю.П. Платонов. СПб.: Речь, 2003. 464 с.
7. Сущность, формы и факторы социальной адаптации / Под ред. В.Э. Тамарина. Барнаул, 1977, 250 с.
8. **Шпак Л.Л.** Социокультурная адаптация: Сущность, направления, механизмы реализации. - Кемерово, 1992, с.134.
9. 122.http://www.azerbaijan.az/portal/History/General/generalInfo_01_a.html

ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И НЕКОТОРЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ

АБСТРАКТ

В статье рассматривается проблема этнической идентичности, дается краткий обзор исследований в этой области. Феномен этнической идентичности изучается в двух аспектах - индивидуальной и групповой. Индивидуальная идентичность включает личностные свойства и характеристики этнофора, групповая определяется социальными категориями принадлежности этнофора к той или иной этнической группе, с которой он себя отождествляет. Для индивида крайне важно принадлежать к определенной этнической общности-группе большинства или меньшинства. В ходе исследований было выявлено, что этническая идентичность наиболее сильно выражена у тех индивидов, которые живут в культурной среде, значительно отличающейся от собственной. В ряде случаев, в особенности у членов групп меньшинств, в детском возрасте наблюдаются случаи ложной идентичности - когда ребенок воспринимает себя членом не реальной, родной группы, а членом доминантной, обладающей более высоким статусом. С возрастом и развитием этнической идентичности обычно происходит сдвиг к «внутригрупповой ориентации». Для человека является естественным стремление сохранить или восстановить позитивную этническую идентичность, которая дает в свою очередь ощущение психологической безопасности и стабильности.

FEATURES OF ETHNIC IDENTITY AND SOME RESEARCH TRENDS

ABSTRACT

The article deals with the problem of ethnic identity, provides an overview of research in this area. The phenomenon of ethnic identity is studied in two aspects - individual and groups. Individual identity includes personal qualities and characteristics of ethnophors, and group identity is determined by social categories which supply a particular ethnic group with which he identifies himself. For the individual it is extremely important to belong to a certain ethnic community, the majority group or minority. The studies have shown that ethnic identity more strongly expressed in those people who live in a culture significantly different from their own. In some cases, especially among members of minority groups, in childhood there are cases of false identity, when the child perceives himself as a member of not real, native groups, but member of the dominant, which has a higher status. With age and the development of ethnic identity usually there is a shift to the «into-group orientation.» For a natural human desire to preserve or restore positive ethnic identity, which in turn gives you a sense of psychological security and stability.

Məqalə BDU-nın Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 25 yanvar 2017-ci ildə daxil olmuşdur

KEÇİD CƏMİYYƏTİNDƏ SİYASİ ETİMADIN TƏŞƏKKÜLÜNÜN SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Afərim Abbasova

BDU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: aferin_2012@hotmail.com

Açar sözlər: cəmiyyət, keçid, dünya, siyasət, mədəni, etimad, hakimiyyət, xalq, sosial kapital

Ключевые слова: общество, переход, мир, политика, культура, доверие, власть, народ, социальный капитал

Keywords: society, transition, world, policy, cultural, trust, government people, social capital

Müasir dünya XX əsri öz zəngin tarixi hadisələri ilə birgə zamanın axarına buraxdı. Keçən zaman nə qədər zəngin olsa da, hər bir cəmiyyət üçün köhnə ilə yənin fərq nisbətini anlayıb dəyərləndirmək çox vacibdir. Bu baxımdan keçid cəmiyyətlərində siyasi və mədəni dəyişikliklər haqqında məsələlər aktuallaşanda siyasi etimad anlayışının (sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin) öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Keçid cəmiyyətlərində siyasi etimadın öyrənilməsi ona görə əhəmiyyətlidir ki, demokratiyaya uğurlu keçid üçün siyasi etimadın formalaşması əsas şərtlərdən biridir.

Müasir cəmiyyət etimad fenomenini müxtəlif təzahürləri ilə səciyyələnilir. Etimad, ilk növbədə, cəmiyyətin sabitliyinə və integrasiya olunmasına kömək edən amillərdən biri kimi

təhlil olunmalıdır. A.Seliqmen qeyd edir ki, hakimiyyət, hökmranlıq və zorakılıq vasitəsilə müvəqqəti olaraq sosialyönlü və ya əməyin bölünməsi ilə bağlı problemi həll etmək olar. Lakin, “onlar özləri bu asayışın uzunmüddətli perspektivdə qorunmasını təmin edə bilməzlər” (3, s.7).

E.Giddensin mülahizələrinə görə etimada insanın özünü aktuallaşdırma, sabit dostluq münasibətləri, hörmət və ləyaqət, identiklik kimi əsas tələbatlarının ödənilməsi kontekstində yanaşmaq lazımdır. E.Giddensin bu fikri ilə razılaşsaq, demək, həm də etimad şəxsiyyətlərarası münasibətlərlə yanaşı siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni münasibətləri də əhatə edir.

Sosial-iqtisadi münasibətlərdə etimadın rolunu araşdıran tədqiqatçılar da etimadı sosial kapital və gələcək ictimai münasibətlərin qurul-

ması üçün bilavasitə əsas hesab edilir. “Sosial kapital” anlayışı elmi ədəbiyyatda P.Burdye, Q.Louri, C.Koulmen, R.Patnem və F.Fukuyama tərəfindən təqdim edilmişdir. Onların fikrincə, sosial kapital əslində “insan kapitalıdır”, yəni konkret fərdə məxsus bilik və vərdislər, ünsiyyət bacarıqları ona daxildir. İnsan kapitalı şəxsi məqsədlərlə istifadə olunur. Sosial kapital isə sosial münasibətlər zamanı yaranır; o, “daha az hiss olunur, çünki yalnız fərdlərin qarşılıqlı münasibətlərində mövcuddur” (4,s.126).

F.Fukuyama qeyd edir ki, əməkdaşlıq ruhunda olan dürüst davranış, qarşılıqlı yardıma hazır olma kimi prinsiplər iqtisadi çiçəklənməyə imkan yaradır. F.Fukuyama daha sonra əlavə edir ki, sosial kapital siyasi demokratik institutların effektivliyinin təmin olunmasında xüsusi rol oynayır (5, s.156).

R.Patnemə görə sosial kapitalın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri onun həcmnin istifadə olunduqca artması, istifadəsiz qaldıqda isə azalması ilə bağlıdır. Beləliklə, etimad və həmrəylik münasibətləri nə qədər möhkəm olsa, fərdlər və qruplar nə qədər tez-tez əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardıma ehtiyac duysa, sosial kapital da bir o qədər çoxalar (3, s.211).

Təbii ki, siyasi etimadın formalaşması prosesi hər bir cəmiyyətdə keçmiş nəsillərin siyasi və tarixi

təcrübəsi özünəməxsus cəhətlərlə əks olunur. Psixoloji ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, milli-mənəvi dəyərləri hər hansı mədəni mühitə köçürmə şəkildə “köçürmək” mümkün deyil, bu zaman dəyərlərin dəyişkənliyi mürəkkəb uyğunlaşmaya məruz qalır. Məhz bu cür dəyişilmələr istər mədəni, istərsə də ictimai olsun daha çox özünü keçid cəmiyyətlərində büruzə verir. Yeni mühitə uyğunlaşma problemi isə şəxsiyyətin siyasi düşüncəsinin ziddiyyətli olmasına və onun siyasi meyillərinin zəif inkişafına gətirib çıxarır. Bu baxımdan keçid cəmiyyətində siyasi etimadın formalaşmasının əsas əhəmiyyəti şəxsiyyətə və onun özünə təsdiqinə geniş imkan yaratmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi etimadın xarakteri ölkədə siyasi proseslərin gedşinə təsir etməklə şəxsiyyətin siyasi iştiraklılığının səviyyəsini azaldır. Bu baxımdan siyasi etimad siyasi həyatın özü qədər mürəkkəb olub, onun bütün çalarlarını, mühüm ünsürlərini əks etdirməklə çox rəngarəng formalar kəsb etmək imkanlarına malikdir.

Siyasi etimadı şərtləndirən amillərə şəxsiyyətin dəyərlər sistemi, qrup maraqları, siyasi yönəliş və meyilləri aid edilə bilər. Bu mənə da müxtəlif ictimai-siyasi inkişaf tarixinə malik olan keçid cəmiyyətlərində siyasi etimadın sosial-psixoloji xü-

susiyyətlərinin müqayisə edilməsi, o cümlədən müsbət cəhətlərini vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, ictimai problemlərin böyük bir qismi, eləcə də cəmiyyətin inkişafındakı dönüş dövrləri şəxsiyyətin siyasi iştirakına mühüm təsir göstərir. Bir formasıyadan digərinə keçid, şübhəsiz, insanların siyasi şüurunda aşkar iz qoyur. İctimai norma və dini dəyərlərin dəyişilməsi cəmiyyətin siyasi sistemə qəti münasibətində öz əksini tapır.

Müasir cəmiyyətdə demokratiyanın inkişafı ilə birgə siyasi etimadın rolu dayanmadan artır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, siyasi etimad şəxsiyyətlə cəmiyyət arasındakı demokratik münasibətləri tənzimləyir. Düzdür, siyasi etimad demokratik münasibətləri müəyyən etmir, lakin onun formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İlk növbədə, demokratik münasibətlərin qurulması cəmiyyətin inkişafı üçün lazımdır.

Demokratik dövlət insanların birgə fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsinin mühüm şərti, onların qarşılıqlı münasibətlərinin qaydaya salınmasının, cəmiyyətdə daxili sabitliyin başlıca təminatçısıdır. Bütün dünyada gedən demokratikləşmə prosesi ictimai-siyasi proseslərə əsaslı şəkil-

də öz təsirini göstərir. Siyasi etimad hər bir cəmiyyətin daha çox sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olduğundan, ölkədə tarixən siyasi institutlaşma prosesinin xüsusiyyətlərinin, həmçinin milli amillərin rolunun nəzərə alınması da vacibdir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin də qeyd etdiyi kimi "Demokratiya insanların şüurunda dəyişiklik deməkdir. Bu dəyişiklik inqilabla olmur, təkamül yolu ilə, tədricən gedir". Bunun üçün isə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı naminə ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak etmək, həmçinin siyasi mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Demokratik dəyərlərdən, vətəndaş cəmiyyətindən danışarkən siyasi rəqabət, siyasi müxalifətçilik mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinin vacibliyi də qeyd edilməlidir.

Uzun illər totalitar rejim daxilində yaşayan insanlara demokratik rejimin prinsiplərini bir anda qəbul etmək çox çətin olur. Çünki insanlar elə fikirləşirdilər ki, siyasi rejimin dəyişməsi ilə onların bütün problemləri həll olunacaq. Lakin insanların gözləntiləri tez bir zamanda baş vermədi. Bu da problemlərin həll olunmasını gözləyən insanlarda ümitsizlik yaratdı. Bunun səbəbi isə köhnənin yeni ilə əvəz olunması idi.

Keçid dövründə bazar münasibətlərinin yaratdığı iqtisadi çətinliklər

ictimai-siyasi həyatda psixoloji gərginliklə müşahidə olundu. Belə ki, cəmiyyət üzvlərinin siyasi gözləntilərinin gerçəkləşməməsi onların siyasi düşüncəsində, dünyagörüşündə ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Nəticədə siyasi etimadın etimadsızlıqla əvəzlənməsi baş verdi. Bu da öz növbəsində cəmiyyətin inkişafının ləngiməsinə səbəb olurdu. Gündəlik ehtiyac və tələbatlarının ödənilməsi arzusunda olan insanlar üçün demokratik dəyərlər, o qədər də önəmli deyil. Çünki sadə insanların maddi tələbatları ödənilmədiyi halda, ondan siyasi meyilliyyətinin güclənməsini gözləmək çətinidir. Minimum həyat səviyyəsi haqqında düşünən insanı mədəni dəyərlər düşündürə bilməz. Fərdin ictimai həyatda fəal iştirak etmək istəyi o zaman baş verir ki, maddi tələbatların ödənilməsi artıq onun üçün problemə çevrilir. İlk növbədə, hər bir vətəndaşın ictimai-siyasi proseslərə biganə qalmaması üçün onda əminlik hissini formalaşdırmaq lazımdır. İnsanların etimadına ən çox təsir edən onların təsəvvüründə yeni rejimin köhnə rejimlə müqayisədə, vətəndaşlara münasibətdə nə dərəcədə vicdanlı olmasıdır. Məhz demokratiyanın yaranmasında mədəni dəyərlərin olmasını araşdıran tədqiqatçılar da bu amilin vacibliyini qeyd etmişlər.

Ötən illərin təcrübəsi bir daha göstərdi ki, etimad olmadan cəmiyyət

yətdə siyasi sabitlikdən, nə iqtisadi yüksəlişdən, nə də sosial rifahdan söhbət gedə bilməz. Çünki bazar münasibətləri də etimad tələb edir. Bazar münasibətlərinin tənzimlənməsi isə demokratik inkişafın təminatı üçün əsas şərtidir. Əksər müəlliflər də, məhz sosial-iqtisadi böhranın əsas səbəblərindən biri kimi sosial-iqtisadi münasibətlərin, demək olar ki, bütün sahələrində etimad səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsini qeyd etmişlər.

Keçid cəmiyyətlərində baş verən sosial və siyasi dəyişikliklər nəticəsində, sosial münasibətlərin qurulması prinsipi baxımından etimada elmi marağı daha da artırmışdır. Belə ki, tanınmış tədqiqatçılar (B.Barber, E.Giddens, N.Luman, A.Seliqmen, S.Ayzenştadt, F.Fukuyama, T.Parsons, P.Ştompka) etimad probleminin tədqiqatını yeni ictimai kontekstə uyğun aparmağa çalışmışlar.

Etimad probleminin tədqiqatı ilə məşğul olan amerikalı tədqiqatçı T.Parsonsun konsepsiyasına görə, etimad – sosial sabitliyi təmin edən şərtlərdən biridir. O, etimad problemini resursların qarşılıqlı mübadilə konsepsiyası çərçivəsində nəzərdən keçirir. Onun fikrincə, seçicilərin etimadı siyasətin özünəməxsus kreditləşməsi kimi çıxış edir. Başqa sözlə, cəmiyyət “gözləyir” ki, onun üzvləri öz rollarını vicdanla yerinə yetirəcəklər (6).

Faktlar göstərir ki, siyasi etimadın təşəkkülündə şəxsiyyətin dəyərlər sistemi, nəsilən-nəsilə ötürülən siyasi davranış ənənələri, mədəni nümunələr, stereotiplər, siyasi meyillər və s. iştirak edir. İctimai-siyasi həyatda fəal iştirak şəxsiyyətin siyasi etimadının səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bunu biz ölkəmizdə zaman-zaman keçirilən prezident və parlament seçkilərinin nümunəsində gördük. Müxtəlif dövrlərdə keçirilən prezident və parlament seçkilərində seçicilərin (gənclərin) iştirakının motivlərinə gəldikdə isə məlum oldu ki, səsvermədə iştirak edən seçicilərin demokratiyanın inkişafını Azərbaycan üçün daha məqbul sayıblar. Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, 10 il bundan əvvəl ictimai-siyasi həyatda iştirakı dostlarla və yaxınlarla siyasi mövzularda söhbət etmək, həmçinin televiziya xəbərlərə baxmaq kimi başa düşüldülsə, bu gün artıq tamamilə fərqli nəticələr özünü göstərir. Son illər gənclərin ölkənin mədəni, ictimai-siyasi, iqtisadi həyatında fəallığının artması siyasi iştirakçılığın göstəricisidir. Deməli, ictimai-siyasi həyatda fəal iştirakın səviyyəsi şəxsiyyətin siyasi mədəniyyəti və siyasi şüurunun səviyyəsindən də asılıdır. Siyasi mədəniyyət siyasi sisteminin hüquqi əsaslar və siyasi dəyərlərə söykəndiyini, başqa sözlə, demokratik prin-

siplərin hökm sürdüyünü göstərən indikatorlardan biridir. Çünki siyasi mədəniyyət çox zaman demokratiyanın səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verən elementlərin daşıyıcısı qismində çıxış edir.

Apardığımız sorğular zamanı aydın oldu ki, şəxsiyyətin ictimai-siyasi həyatda fəal iştirakını müəyyən edən bir sıra amillər mövcuddur.

Birincisi, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatındakı bu fəaliyyət şəxsiyyətin potensial imkanlarının tam üzə çıxmasına şərait yaradır, onun yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxarır. Bu da öz növbəsində, ictimai məsələlərin həll olunması üçün ən vacib əsas kimi qiymətləndirilir. Cəmiyyətin bütün təbəqələrinin yüksək keyfiyyətlə yenidən təşkil olunması insan amili rolunun, geniş xalq kütlələrinin bu prosesdə şüurlu və fəal iştirakının gücləndirilməsini nəzərdə tutur.

İkincisi, siyasi təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı qarşılıqlı sıx əlaqə, eləcə də siyasi idarəetmə strukturunun fəaliyyəti üzərində xalq nəzarəti tədqiq edilən prosesin vacib amillərindəndir.

Üçüncüsü, cəmiyyət demokratiyanı inkişaf etdirərək siyasi idarəetmədə vətəndaşların iştirak etmək tələbatını təmin edir. Siyasi fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinin gerçəkləşdirilməsi müəyyən dərəcədə şəxsiyyətin öz fəaliyyətindən və əsaslandığı

faktlardan asılıdır. Əgər faktların özü ictimai maraqlar nöqtəyi-nəzərindən mənfidirsə, cəmiyyət daxilində demokratiyanın inkişafına mane ola bilərsə, bu, şəxsiyyətin siyasi fəaliyyətinin məhdudlaşmasına səbəb olacaq. Öz demokratik dəyərləri və mədəniyyəti ilə sosial mühit şəxsiyyətin siyasi iştirakına ciddi təsir göstərir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ictimai davranış motivlərinin formalaşdırılması şəxsiyyətin siyasi fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

Aparığımız sorğular göstərdi ki, keçid dövründə siyasi etimadın təşəkkülü sosial-psixoloji xüsusiyyətlərdən və cəmiyyətdə formalaşmış dəyərlər sistemindən asılıdır. Bu da öz növbəsində, demokratik prinsip-

lərə yiyələnmiş vətəndaş cəmiyyətinə mədəni və siyasi dəyərlərin hər bir insanın həyat tərzinə çevrilməsini zəruri edir.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, siyasi etimad ictimai həyatın önəmli komponentlərindən biri olmaqla ölkənin siyasi inkişafını təmin edən fundamental faktor (amil) qismində çıxış edir. Eləcə də siyasi etimadın formalaşması üçün cəmiyyətdə güclü siyasi liderlərin mövcudluğu zəruri amil kimi dəyərləndirilir. Ona görə ki, önəmli idarəetmə təcrübəsi və potensialına sahib olan liderlər siyasi mühit yaratmaqla siyasi etimadın yüksək səviyyəsini təmin etmiş olur, bu da siyasi dəyərlərin transformasiyasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. **Əliyev B.H.** “Demokratik cəmiyyətin qurulmasında fəlsəfi-psixoloji məsələlər”// *Psixologiya jurnalı*, Bakı, 2007, №3
2. **Mehdiyev R.** Demokratiya yollarında: irs haqqında düşünərkən. “Respublika” qəzeti, 19 aprel 2007.
3. **Селигмен А.** Проблема доверия: Пер. с англ. М.:Идея-Пресс, 2002, 254 с.
4. **Урбан М.** Социальные отношения и политические практики в посткоммунистической России // *Полис*. 2002, № 4.
5. **Фукуяма Ф.** Социальные добродетели и путь к процветанию. М.: АСТ, 2006, 732 с.
6. **Парсонс Т.** Система современных обществ//Перевод, с англ. - М.: Аспект Пресс, 1998.

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДОВЕРИЯ
В ПЕРЕХОДНОМ ОБЩЕСТВЕ**

АБСТРАКТ

В статье раскрываются социально-психологические особенности формирования политического доверия в переходном обществе, систематизируются исследования, выполненные в этом русле, которые критически анализируются. Автор отмечает, что в формировании политического доверия существенным является система ценностей личности; традиции поведения в политике, которые передаются через поколения; а также образцы культуры, стереотипы, политические направления и др. Активное участие личности в общественно-политической жизни значительно влияет на уровень политического доверия.

В конце подчеркивается, что формирование политического доверия в переходном обществе зависит от социально-психологических особенностей и становления системы ценностей в обществе. Это делает необходимым трансформацию культурных и политических ценностей демократических принципов гражданского общества в образ жизни каждого человека.

**THE SOCIO- PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ORGANIZATION
OF POLITICAL TRUST IN TRANSITIONAL PERIOD**

ABSTRACT

In the presented article the organization of political trust in transitional period and its socio-psychological features has been investigated, the investigations carried out in this direction are systemized and critical attitude towards them are shown. The author shows that in the organization of political trust the value system of personality, the traditions of the political behaviour passing from nation to nation, cultural examples, stereotypes and political inclinations take part. Taking an active part in the public and political life makes great influence to the level of personality's political trust.

At the end it is noted that organization of political trust in the transitional period depends on psychological features and value system formed in society.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 27 yanvar 2017-ci ildə daxil olmuşdur

ОСОБЕННОСТИ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Улькер Гасанова

Диссертант кафедры социальной и
педагогической психологии Бакинского
Государственного Университета
E-mail: hasanova_ulker@mail.ru

Açar sözlər: dəyərlər, dəyər meylləri sistemi, etnik identiklik, şəxsiyyət

Ключевые слова: ценностная ориентация, система ценностных ориентаций, этническая идентичность, личность

Keywords: values, system of value orientations, ethnic identity, personality

Интерес к проблеме ценностных ориентаций приобретает особую актуальность в современном азербайджанском обществе, которое претерпело ряд кардинальных изменений в политической, экономической, образовательной и духовной сферах. Следствием этих процессов является и трансформация системы ценностных ориентаций современной азербайджанской молодежи.

Необходимо отметить, что ценностные ориентации, – являясь компонентом внутренней структуры личности, путем перехода Ценностные ориентации, – являясь компонентом внутренней структуры личности, путем перехода социальных ценностей в личностные, – своеобразные критерии оценива-

ния явлений окружающей действительности, одной из важных функций которых, является регуляция социального поведения личности [1].

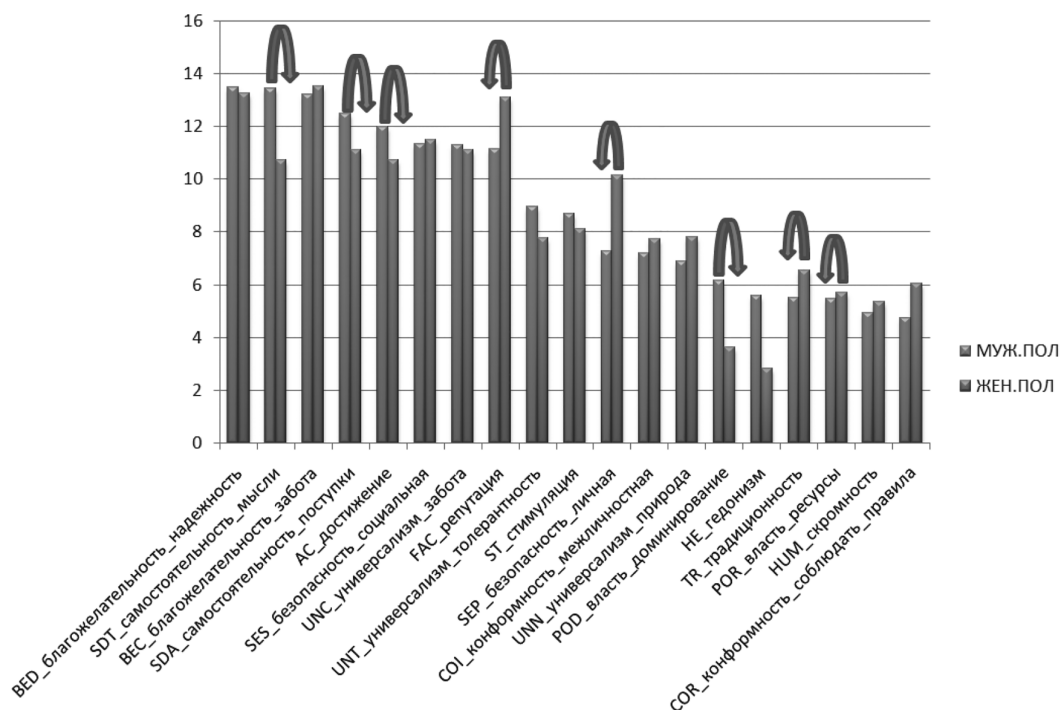
Для изучения ценностных ориентаций азербайджанской молодежи, было проведено исследование, в котором приняли участие 293 студента, но целям исследования В В данном исследовании приняли участие 293 студента, но целям исследования соответствовали 220 из них. Критерием отбора был возраст и этническая принадлежность, которая определялась следующими пунктами: этническая принадлежность респондента, - его отца и матери, и пунктом опросника Дж.Финни: «с точки зрения этнической принадлежности я

рассматриваю себя как», который позволял определить собственную позицию индивида[4]. Учитывались результаты респондентов в возрасте от 18 до 25 лет. В качестве инструментария, нами были использованы: 1) последняя версия методики «Ценностный опросник» Ш.Шварца, адаптированная в ВШЭ с участием самого автора опросника. Методика представлена 56 утверждениями. От респондентов требовалось оценить насколько, представленный в этих пунктах профиль гипотетического человека похож или не похож на них по 6 бальной шкале. 56 утверждений сгруппированы вокруг 19 ценностей. 2). Методика Дж. Финни, измеряющая этническую идентичность, наряду с общей выраженностью этнической идентичности, позволяет определить выраженность ее когнитивного и эмоционального компонентов. Методика представлена 12 утверждениями, с 4 возможными ответами, где респондент отвечает о степени своего согласия с пунктами. В данном исследовании, мы использовали

адаптированная А.М.Арбитайло, вариант методики МЕИМ [2].

Статистическая обработка данных проводилась с помощью программы SPSS Statistics 19 и Microsoft Office Excel 2007. Для математико-статистической обработки результатов исследования были использованы: критерий t-Стьюдента для независимых выборок, критерий t-Стьюдента для зависимых выборок, критерий Манна-Уитни, корреляционный анализ г-Пирсона и г-Спирмена. Полученные результаты показали ненормальное распределения данных, в силу которого мы применили критерий Манна-Уитни, но для того, чтобы уменьшить фактор социальной желательности, который имеет место быть при заполнении ценностных опросников, все данные были проранжированы, а лишь впоследствии проанализированы.

Полученные результаты (диаграмма 1) свидетельствуют о статистически значимом различии (отмечены стрелками) ценностных ориентаций по половой принадлежности внутри выборки.

В таблице 1 представляем иерархию ценностей для азербайджанских юношей и девушек.

АЗЕ(М)		АЗЕ(Ж)	
BED_благожелательность_надежность	13,4848	BEC_благожелательность_забота	13,5
SDT_самостоятельность_мысли	13,4545	BED_благожелательность_надежность	13,2568
BEC_благожелательность_забота	13,2121	FAC_репутация	13,0946
SDA_самостоятельность_поступки	12,4848	SES_безопасность_социальная	11,4865
AC_достижение	12	UNC_универсализм_забота	11,1216
SES_безопасность_социальная	11,3333	SDA_самостоятельность_поступки	11,0946
UNC_универсализм_забота	11,303	SDT_самостоятельность_мысли	10,7297
FAC_репутация	11,1515	AC_достижение	10,7297
UNT_универсализм_толерантность	8,9697	SEP_безопасность_личная	10,1351
ST_стимуляция	8,697	ST_стимуляция	8,1081
SEP_безопасность_личная	7,2727	UNN_универсализм_природа	7,8243
COI_конформность_межличностная	7,2121	UNT_универсализм_толерантность	7,7838
UNN_универсализм_природа	6,8788	COI_конформность_межличностная	7,7432
POD_власть_доминирование	6,1818	TR_традиционность	6,5541
HE_гедонизм	5,5758	COR_конформность_соблюдать_правила	6,0676
TR_традиционность	5,5152	POR_власть_ресурсы	5,6892
POR_власть_ресурсы	5,4848	HUM_скромность	5,3649
HUM_скромность	4,9394	POD_власть_доминирование	3,6486
COR_конформность_соблюдать_правила	4,7576	HE_гедонизм	2,8243

Таб.1 Критерий Манна-Уитни. Сравнение ценностных ориентаций по признаку пола.

Как следует из таблицы, на первом месте по значимости для азербайджанских юношей выступает ценностная ориентация – «благожелательность-надежность», отражающая важность быть надежным и заслуживающим доверия другом, членом семьи, в котором все всегда были уверены. Т.е. полученные результаты свидетельствуют о том, что быть хорошим другом, членом семьи, которому верят, доверяют, на которого полагаются является одним из самых важных составляющих структуры ценностных ориентаций азербайджанских юношей. Необходимо отметить, что упомянутая ценностная ориентация входит в первую тройку иерархии ценностных ориентаций среди девушек. На первом месте по значимости среди представителей мужского пола занимает ценностная ориентация – благожелательность - забота, которая представляет собой сохранение и улучшение благосостояния тех людей, которые находятся в кругу частого непосредственного общения. Упомянутая ценностная ориентация возникает из потребности обеспечения бесперебойного, стабильного функционирования группы, а также –

потребности принадлежности (по Маслоу). Для них очень важно и значимо благополучие окружающих их людей, верная, настоящая дружба, зрелая любовь. Также мы можем предположить, что доминирование этой ценности отражается в поведении и стимулирует их к оказанию помощи, поддержки к своему социальному окружению. На втором месте в иерархии ценностных ориентаций среди азербайджанских юношей занимает «самостоятельность мысли», в то время как у девушек она занимает более низкий ранг. Полученные данные свидетельствуют о том, что для представителей мужского пола независимо формировать свои взгляды, иметь собственное мнение, уметь самостоятельно во всем разбираться является более важным по сравнению с девушками. В то время как у девушек на втором месте находится ценность «благожелательность-надежность». Следующей ценностной ориентацией, которая значимо различна у молодежи в зависимости от пола – это «репутация»(диаграмма1). Результаты свидетельствуют о том, что для девушек эта ценностная ориентация является более значимой. Сохранять свое «лицо», не быть униженной, пристыженной со стороны другого лица по значи-

мости занимает третье место. Интересно, что самостоятельность мысли и поступков следуют после и имеют меньшую значимость. Для юношей же, такие ценностные ориентации как власть и гедонизм занимают более высокие ранги по сравнению с представителями женского пола. Необходимо отметить, что гедонизм среди девушек занимает последнее место. Исходя из этого мы можем отметить, что для юношей важнее наслаждаться удовольствиями, которые может дать жизнь, пользоваться любой возможностью повеселиться, хорошо, интересно проводить время.

Для того, чтобы внести большую ясность вышеперечисленным результатам, мы проанализировали данные, полученные при помощи методики Дж.Финни. и провели корреляционный анализ r-Спирмена. Выраженность этнической идентичности у азербайджанских студентов, как оказалось отрицательно коррелирует с ценностной ориентацией гедонизма. Если обратимся к данным таблицы 1, то увидим, что желание получать удовольствие от текущих событий, веселиться находится на последних местах. Для азербайджанских девушек ценность свободно мыслить ($r=-0.489$), действовать

($r=0.381$), принимать решения уменьшается с ростом выраженности этнической идентичности и ее компонентов. Т.е. принадлежность девушек к этнической группе азербайджанцев, сопряженное с позитивным оцениванием этой принадлежности, уменьшает значимость самостоятельности действий, мыслей, но придает ценность традициям, обычаям, их соблюдению ($r=0.391$). У азербайджанских юношей, – прослеживается связь когнитивного компонента этнической идентичности с межличностной конформностью ($r=0.425$), а эмоционального, – с социальной безопасностью ($r=0,393$). Можно предположить, что юноши, в отличие от девушек, которые интернализуют представления общества о заданности системы социальных, межличностных отношений традициями, обычаями, принижая при этом ценность свободы мыслей и поступков, выражают согласие с обществом на экстермальном уровне, сохранив при этом важность самостоятельного формирования мыслей и действий. Значимость различий по этим ценностным ориентациям у девушек и юношей, также подтверждает вышесказанное (таб.1).

Таким образом, анализ результатов показал, что внешняя схо-

жесть структур, в частности, соответствие полученных результатов теоретической модели, еще не означает их тождественности.

Литература:

1. **Белинская Е.П.** Социальная психология личности: учебное пособие для вузов / Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. М.: Аспект Пресс, 2011
2. **Стефаненко Т.Г.** Этнопсихология. Практикум. М.: Аспект-Пресс. 2012.
3. **Phinney J.** Ethnic identity and acculturation. Washington: American Psychological Association, 2003.
4. **Phinney J., Ong A.** Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current Status and Future Directions // J. of Counseling Psychology. 2007. Vol. 54. P. 271-280.
5. **Schwartz S. H.** An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. // Online Readings in Psychology and Culture. 2012. Vol. 2. P. 1-20.

MÜASİR AZƏRBAYCAN GƏNCLƏRİNİN SƏRVƏT MEYİLLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ ABSTRAKT

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir azərbaycanlı gənclərinin dəyərlər sisteminin öyrənilməsidir. Məqalədə müasir azərbaycanlı gənclərin cinsi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyərlər sisteminin ierarxiyası təqdim olunub və dəyərlər sisteminin strukturunda əhəmiyyətli fərqlər öz əksini tapıb.

FEATURES OF VALUE ORIENTATIONS OF MODERN AZERBAIJANI YOUTH ABSTRACT

The purpose of this investigation was to study the value orientations of contemporary Azerbaijani youth. This article presents a hierarchy of value orientations of young people depending on gender and significant differences in the structure of value orientations

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

MƏDƏNİYYƏTİN ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASINDA ROLU

Müəvinq Mustafayev

*BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantlıq yolu ilə
elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı
E-mail: mustafayev76@mail.ru*

Açar sözlər: *şəxsiyyət, sosiallaşma cəmiyyət, uyğunlaşma, mədəni mühit, krossmədəni, modal şəxsiyyət*

Ключевые слова: *личность, социализация, общество, адаптация, культурная среда, кросс-культурный, модальная личность*

Keywords: *personality, socialization, society, adaptation, cultural environment, cross-cultural, modal personality*

Mədəniyyət bir ictimai məhsul olaraq insanlar arasındakı qarşılıqlı təsirdən yaranır və inkişaf edir. Mədəniyyət öyrənmə ilə qazanılır və nəsildən nəsilə ötürülür. Mədəniyyətin köhnə nəsildən yeni nəsilə köçürülən bir miras olması onun dəyişmədiyi mənasına gəlmir. Çünki yeni nəsil etdiyi yenilik və dəyişmələrlə mədəniyyətin zənginləşməsinə kömək edir. Mövcud mədəniyyətə yeni elementlər əlavə olunduğu kimi bəzi elementlərdə zaman keçdikcə aradan götürülür. Bu baxımdan mədəniyyət zaman keçdikcə dəyişir. Lakin bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, bu dəyişmə bir çox hallarda uyğunlaşma yolu ilə reallaşır. Təbii şərtlər mədəniyyəti dəyişdirəcək səviyyədə güclü olmasa da, mədəniyyətlər zamanın tələbinə uyğun

olaraq ətraf mühitə uyğunlaşırlar. Sosial şərtlər və tələbatlar dəyişdikcə ənənəvi həll yollarının təmin etdiyi doyum səviyyəsi də azalır və dəyişir. Cəmiyyət tərəfindən dəyişən şərtlər əsasında ortaya çıxan tələbatları qarşılayacaq və problemləri həll edəcək yeni yol və üsullar və ya alətlər yaradılır. Mədəniyyət, yeni ehtiyaclar və problemlər qarşısında insanların inkişaf etdirdikləri yeni fikirlər və ixtiralarla dəyişikliyə məruz qalır(2, s.64).

Qeyd edək ki, mədəniyyət, cəmiyyət tərəfindən mənimsənilən ideal qayda və davranışlardan ibarətdir. İnsanların cəmiyyət halında yaşamaqlarını təyin edən yazılan və yazılmayan qaydalar mədəniyyətin tamlığını və davamlılığını təmin edir. Çünki yaradılan bu qaydalara uyğun olaraq

mədəni təcrübə təmin olunur və gələcək nəsillərə ötürülür. Bu baxımdan mədəniyyət cəmiyyətdə bütünləşdirici funksiyanı yerinə yetirir. Mədəni integrasiya təmin olmadıqda isə cəmiyyətdə sosial-mədəni və iqtisadi sahələrdə uçurumlar meydana gəlir (3, s. 45).

Aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, geniş mənada mədəniyyət, məkan və zaman çərçivəsində insanları birləşdirərək onları dünyanın təkmilləşdirilməsinə doğru yönəldilir. Bu mənada mədəniyyətin ən vacib vəzifəsini insanları vahid bəşəriyyət təmsalında birləşdirərək konkret ictimai funksiyaların reallaşdırılmasını təmin etmək təşkil edir.

Mədəniyyət, eyni zamanda ictimai həyatın müəyyən nizam, intizam içərisində davam etdirilməsində də əhəmiyyətli şərtlərdən biridir. Bunun təmin edilməsində dilin, təhsil, sənət və ictimai təşkilatlar kimi mədəniyyətin müəyyən formalarının xüsusi rolu vardır(4).

Müasir dövrdə mədəniyyət və şəxsiyyətlə bağlı aparılan əsas tədqiqatlar mədəni stereotiplərlə sosiologiya və inkultrasiya proseslərinin qarşılıqlı münasibətlərinin aydınlaşdırılmasına yönəldilir.

Hər bir insan cəmiyyət içərisində doğulur, böyüyür və inkişaf edir. İnsanın içində yaşadığı cəmiyyətə məxsus ola bilməsi üçün isə o,

cəmiyyətə aid norma və dəyərləri, adət-ənənələri mənimsəməsi lazımdır. Bu prosesin həyata keçməsi üçün isə müvafiq cəmiyyətdəki insanlarla, qruplarla qarşılıqlı münasibətdə olur və beləcə fərd sosiallaşaraq şəxsiyyətə çevrilir.

Sosiallaşma insanın dünyaya gəlməsi ilə başlayan və insanın bütün həyatı boyu davam edən prosesdir. Sosiallaşan hər bir fərd yaşadığı müddətdə fərqli mərhələlərdən keçir, bioloji, fizioloji fərqliliklər qazanmaqla bərabər, eyni zamanda, psixoloji və sosioloji yöndən də inkişaf edir. Sosiallaşma prosesində qazanılan əsas xüsusiyyətlərdən biri də ictimai rollardır. Fərd qarşılaşdığı fərqli insanlara xas olan fərqli rolları mənimsəyərək öz rolunu da dərk edir. İctimai rolların mənimsənilməsi isə fərdin şəxsiyyətinin inkişafından xəbər verir (5).

Qeyd edək ki, sosiallaşma əvvəlcə, mövcud cəmiyyətdə böyüməkdə olan nəslə həyata hazırlamaq üzrə kortəbii və institusional formalaşmış fəaliyyətdə təzahür edir. Bilavasitə qarşılıqlı təsir altında uşaqlar təkcə əmək və kommunikasiya vərdişlərini deyil, həmçinin cins-yaş, sosial rol imkanlarından asılı olan status rol mövqelərini mənimsəyirlər, bununla da həyatın müxtəlif sahələrində təcridən yaşlıları əvəz edirlər. Bu işdə təbii ki, onların fizi-

ki, əqli, təşkilati qabiliyyətləri həyatda tutacaqları yer üçün hazır olmalıdır. Bu lokal proses müəyyən fəaliyyət növünün tam mənimsənilməsi ilə başa çatır. Şübhəsiz ki, bu prosesdə fərdin birgə həyatda iştirakı və bu fəaliyyətin ictimai qiymətləndirilməsi çox vacibdir. Bu sosiallaşma fəaliyyətinin qiyməti haqqında mühüm müddəa müəyyən müstəqil sosial qrupa daxil olmuş fərd tərəfindən aydınlaşdırılmağı tələb edir(5).

Təbii ki, məsələ sadəcə rolların mənimsənilməsi ilə bitmir, eyni zamanda fərd bu prosesdə o cəmiyyətə xas mədəniyyəti də öyrənir. Çünki fərd dünyaya gələrkən, doğulduğu cəmiyyətə xas olan adət-ənənələri, norma və dəyərləri, eləcə də mədəniyyəti bilmir. Cəmiyyətdən bütün bunları öyrənən fərd, eyni zamanda cəmiyyətə də öz təsirini göstərir. Beləcə insan və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əks-təsir prosesi başlayır.

Məlumdur ki, cəmiyyət üç başlıca komponentdən ibarət olan makro strukturdur. Sosial birliklər deyə biləcəyimiz ilk komponent özündə fərd-fərd, fərd-sosial qrup, fərd-cəmiyyət münasibətlərini əks etdirir. Məsələn, sosial ərazi birlikləri, sosial demoqrafik birliklər, sosial etnik birliklər söylədiklərimizə misal göstərilə bilər. İkinci komponent olan sosial təşkilatlar fərdlərin sosial statuslarının, sosial rollarının məcmu-

sudur. Üçüncü komponent olan mədəniyyət isə fərdlərin davranışını müəyyən edən dəyərlər və sosial normaların məcmusudur. Bu isə, öz növbəsində, ənənələrin, həm də yeniliklərin əlamətlərini özündə birləşdirir.

Şəxsiyyətin sosiallaşması barədə söylənilən mülahizələrdə az-çox fərqli məqamlara rast gəlsək də, əslində bu mülahizələr arasında əhəmiyyətli fərqlər nəzərə çarpmır. Şəxsiyyətin sosiallaşması fərdin cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə inteqrasiyası prosesidir. Bu proses fərdin mədəniyyət elementlərini, sosial norma və sərvətləri mənimsəməsi sayəsində mümkün olur. Həmin elementlərin, norma və dəyərlərin əsasında şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri formalaşır.

Bir məsələni də qeyd edək ki, əksər tədqiqatçıların fikrincə uşaq yaşlarında sosiallaşmaya daha çox diqqət yetirir. Bu zaman diqqət ilk növbədə ailəyə yönəlir. Bu da təsadüfü deyildir. Çünki ailə insanın həyatında ilk sosiallaşdırıcı özək rolunu oynayır. Qeyd edilənlərlə yanaşı eyni zamanda ailə emosional əlaqələrin çox böyük intensivliyi ilə xarakterizə olunur. İlk sosiallaşma fərdin həyatında həlledici məqam olub, onun şəxsiyyətini, sosial həyatda sonrakı inkişafının bir çox cəhətlərini müəy-

yən edir. Bir sıra müəlliflər belə hesab edirlər ki, sosiallaşma uşaqlıqla başa çatmır, praktik olaraq insanın bütün həyatı ərzində davam edir. Başqa sözlə, fərd müxtəlif sosial rolların yerinə yetirilməsi zərurəti ilə qarşılaşır. Bundan əlavə, sürətli sosial və texniki-texnoloji dəyişikliklər şəraitində müəyyən yaş yetkinliyi olan insanlarda da əvvəllər qəbul edilmiş davranış nümunələrini yeni bacarıq və vərdislərlə əvəz etmək məcburiyyətində qalırlar. Fərdin cəmiyyətə, sosial qruplara, təsisatlara, necə qoşulması məsələsi də sosiallaşma prosesinin çox mühüm cəhətlərini təşkil edir. Sosial qrupun, təsisatın, təşkilatın şəxsiyyətə təsir göstərməsi, habelə şəxsiyyətin başqa insanların təsirinə məruz qalmaq qabiliyyəti məhz bu cəhətlərdən asılıdır. Lakin unudulmamalıdır ki, insan həm öz xüsusi vəziyyətinin, həm də bütövlükdə ictimai həyatın yeniləşməsinə özünəməxsus formada təsir göstərir. Onun fəaliyyəti üzvi surətdə müxtəlif sosial sistemlərin fəaliyyət mexanizmlərinə qoşulur. Deməli, şəxsiyyət qarşılıqlı sosial təsirin, fəaliyyətin həm obyekt, həm də subyektidir. Cəmiyyətdə sosial sistemlə şəxsiyyətin qarşılıqlı fəaliyyəti müəyyən təsir mexanizmlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu, həm sosial sistemlərin fərdin sosial keyfiyyətlərinə olan təsiridir, həm də əksinə

olan təsirdir. Birinci halda fərdin sosiallaşması mexanizmindən, ikinci halda sosial sistemin dəyişilməsi mexanizmindən söhbət gedir.

Burdan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, mədəniyyət şəxsiyyətin sosiallaşmasının mühüm amili kimi aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə əks etdirir: Fərdin davranışlarını istiqamətləndirərək ictimai nizamı təmin edir; Cəmiyyətə şəxsiyyət qazandırır; İctimai həmrəylik və birlik hissi verir; Başqa sözlə insanlarda «Biz şüuru»nu inkişaf etdirir.

Sosial şəxsiyyətin meydana gəlməsini təmin edir. Yəni şəxsiyyətin sosiallaşmasına yardım edir(2, s.15).

Aydın ki, ayrı-ayrı fərdlər cəmiyyətin bir hissəsidir. Bu baxımdan cəmiyyət ayrı-ayrı fərdlərin bir araya gəlməsi ilə təşəkkül tapır. Bu baxımdan sosial bir varlıq olan fərd, ilk sosiallığını ictimai quruluşun ən kiçik vahidi olan ailədə yaşayır. Bu kiçik qrupda fərd, mədəniyyət ilə ilk mübadiləsinə həyata keçirir. Ailə içində reallaşan bu sosial-mədəni mübadilə fərdin şəxsiyyətinin formalaşmasına şərait yaradır.

Şəxsiyyətin formalaşmasına fərqli amillər təsir göstərir. Şəxsiyyət mədəniyyətin təsiri ilə təktərəfli formalaşmır. Başqa sözlə, şəxsiyyət bütöv sosiallaşma prosesində olan fərd kimi qəbul edilir yəni o, həyat fəaliyyəti prosesində həm mənəvi, həm də

maddi dəyərləri mənimsəyən şəxsiyyət kimi çıxış edir.

Fərdin genetik olaraq özündə saxladığı xüsusiyyətləri də şəxsiyyətin formalaşmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Şəxsiyyət inkişaf etdikcə bu amillərin sırasına onların inacları, idealları, məqsədləri və s. qoşulur. Ailədən başlayıb məktəbdə, kollektivdə davam edən fərdin mədəniyyət ilə olan qarşılıqlı təsiri zaman keçdikcə dəyişilir və biri-birinin formalaşmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Fərd zaman keçdikcə təkcə mədəniyyətdən qaynaqlanmır, eyni zamanda mədəniyyətin formalaşmasına təsir göstərir.

Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatların təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, insanın yaşadığı mikromühit onların mədəni davranışına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Bu baxımdan insanların hərəkətləri və davranışı vasitəsilə real imkanlarının gerçəkləşməsinə çevrilməsi konkret amillərdən asılıdır. Həmin amillər isə mikromühit

səviyyəsində reallaşır. Eyni bir iqtisadi və sosial-psixoloji şəraitdə insanların davranışında bir çox fərqlər müşahidə etmək olar. Həmin fərqlər ailədəki, tədris və əmək kollektivindəki vəziyyətlə, kiçik qrupların təsiri ilə, habelə şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir. Deməli, mikromühitin müxtəlif komponentləri şəxsiyyətin müəyyən mənəvi-əxlaqi davranış formalarının daşıyıcıları kimi özünü biruzə verir(4). Qeyd edək ki, insan istər-istəməz öz yaxın əhatəsində bəyənildən, təqdir edilən davranış xəttinə tərəfdar çıxır. Bu baxımdan həmin davranış xəttində rəşional, sağılam həyat tərzinə zidd olan ustanovkalar, yönümlər mövcud ola, hətta üstünlük təşkil edə bilər. Bəzən mikromühit bütövlükdə deyil, onun hər hansı bir komponenti cəmiyyətə zidd istiqamətdə olur. Bu zaman hər şeyi ilk növbədə şəxsiyyət üçün hansı qrupun daha nüfuzlu və cəlbədicisi olması həll edir.

1. Əliyev B.H. Ekologiya və etnop-

Ədəbiyyat:

- sixologiya //Dirçəliş XXI əsr, 2001, №1-2, s.181-184
2. Коул М. Культурно-исторический психология. М.:, 1997
3. Aboud F., Amato M. developmental and socialization influences on intergroup bias. Handbook of Social Psychology. Vol 4:

Intergroup Processes. NY: Blackwell

4. www.turkedebiyati.org

5. www.cokbilgi.com

6. Loretta F. Kasper Socialization and Culture” <http://kccesl.tripod.com/hypertextstudy/printtext.html>

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В СОЦИАЛИ-

ЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

Среда обитания личности оказывает значительное влияние на ее культурное поведение. Это взаимовлияние между индивидом и культурой, начатое в семье, а затем продолженное в школе и коллективе, с течением времени меняется и ощутимо способствует обоюдному формированию. Со временем индивид не только приобщается к культуре, но, в то же время, оказывает влияние на ее формирование. В статье говорится о роли культуры в процессе адаптации личности к окружающей среде, а также индикаторах социализации личности.

THE ROLE OF CULTURE IN THE SOCIALIZATION OF THE PERSON

ABSTRAKT

The habitat of the person has a significant influence on its cultural behavior. This mutual influence between the individual and culture, started in the family, and then continued in the school and the team, changes over time and significantly contributes to the mutual formation. Across a time, the individual not only participates in culture, but also at the same time influences on its formation. The article deals with the role of culture in the process of person's adaptation to the environment, and indicators of socialization of the person.

Məqalə BDU-nun Sosial Elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2)

Rəyçi Rəşid Cabbarov, dosent

Məqalə redaksiyaya 23 yanvar 2017-ci ildə daxil olmuşdur

TƏLƏBƏLƏRDƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYANIN SƏVİYYƏSİ İLƏ ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİ İMKANLARI ARASINDAKI ƏLAQƏNİN TƏDQIQI

Kamilə Əliyeva

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının müdiri, professor*

Rəşid Cabbarov

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının dosenti
rashid.cabbarov@mail.ru*

Açar sözlər: *tələbələr, sosial-psixoloji adaptasiya, özünügerçəkləşdirmə*

Ключевые слова: *студенты, социально-психологическая адаптация, самореализация*

Keywords: *students, socially-psychological adaptation, self-realisation*

Cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərinin dəyişməsi, o cümlədən Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası, vətəndaş cəmiyyətinin qurulması təhsilin istiqamətlərində dəyişiklikləri vacib məsələ kimi diqqət mərkəzinə gətirmişdir. Bu gün təhsil cəmiyyətin inkişafının fəal amilinə çevrilmişdir. Təhsilin ümumdünya tendensiyalarının ortaya çıxması, vahid informasiya və təhsil məkanının yaradılması, fasiləsiz təhsilə keçilməsi və s. kimi məsələlər kadr hazırlığında ciddi tələblər ortaya qoyur.

Bu gün şəxsiyyətin təhsilliyi özünüinkişafa və özünütəkilləşdirməyə

qabiliyyətin səviyyələri ilə, təhsilə sosial-psixoloji adaptasiyanın göstəriciləri ilə, sosial sifarişdən irəli gələn hərtəfli özünügerçəkləşdirmə və özünü cəmiyyətdə təsdiq etmə, seçdiyi peşədə özünü tapması ilə ölçülür.

Təlim-peşə fəaliyyətinin tələbələrin özünüifadəsində, o cümlədən adaptasiyasında vacib sahə olduğunu nəzərə alsaq qeyd etməliyik ki, bir sıra uğursuzluqların səbəbləri bilavasitə şəxsiyyətin daxili amilləri, o cümlədən peşə istiqamətində özünügerçəkləşdirmənin baş tutması ilə əlaqədardır. Özünügerçəkləşdirməyə hazırlığın aşağı olması peşə sahəsinə özünügerçəkləşdirmə obyektini kimi

yanaşılmaması tələbələrin dərin frustasiyasına səbəb olur.

Avropa Şurasının, UNESCO-nun təhsil layihələrində qeyd olunur ki, dünya hərtərəfli, müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələri ilə müvəffəqiyyətli və produktiv əməkdaşlıq edə bilən, məsuliyyəti öz üzərinə götürə bilən, yeni texnologiyalardan istifadə etmək bacarığı olan, şəraitə asanlıqla adaptasiya olunan və özünügerçəkləşdirə bilən mütəxəssislər lazımdır. Belə mütəxəssislərin hazırlanması üçün əlverişli təhsil və yüksək akademik göstəricilər kifayət etmir, tələbə özünü gerçəkləşdirməyi bacarmalı, dəyişən şəraitə psixoloji adaptasiya olunmalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, elmin tədqiqat obyektindən kənarda, insanlığın ən geniş qatlarında özünügerçəkləşdirməyə və ona hazırlığa tələbat artmaqdadır. Əvvəllər heç zaman indiki qədər insanın özünə gerçəkləşdirmə subyekti kimi marağının əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunmamışdır. Hətta güman etmək olar ki, getdikcə özünügerçəkləşdirmə insanın həyatının motiv-məqsəd komponentinə çevrilir. (5).

Aparılmış tədqiqatlar (13) göstərir ki, müxtəlif peşə sahələrində tələbələrin özünügerçəkləşdirməsi istiqamətləri müxtəlifdir və fərqli psixoloji mexanizmlərə tabedir. Özünügerçəkləşdirmənin fenomenin tarixi-psixio-

loji rakursdan öyrənilməsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, hələ də bu fenomenin açılmayan cəhətləri olduqca çoxdur. Məsələn, nədən özünügerçəkləşdirmə üçün vacib olan kreativ keyfiyyətlərə malik tələbələr özünü həyatda tapa bilmir, adaptasiya uyğun şəkildə həyata keçmir. Əksinə kreativliyi yüksək olmayan tələbələr daha çox naliyyətlərə malik olurlar? Və ya əlverişli təhsil mühiti olduğu təqdirdə və tələbəni akademik göstəriciləri yüksək olduğu halda özünügerçəkləşdirmənin səviyyəsi aşağıdır. Bunları nə ilə izah etmək olar?

Humanistik psixiologiyanın tərəfdarlarının fikrincə, özünügerçəkləşdirmə özünüifadəyə və özünühəyata keçirməyə yönəlmiş anadangəlmə tendensiyadır (C.Buqental, K.Qoldşteyn, A.Maslou, R.Mey, Q.Olport, E.From və b.). Təhsil və sosial mühit bu tendensiyanı aktuallaşdırmaq üçün şərait yaratmalıdır.

Özünügerçəkləşdirmə fenomenin öyrənilməsinə yönəlmiş nəzəri təhlillər (9,10) belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, birincisi, sosial-mədəni şərait psixopedaqoji baxımdan tələbələrdə özünügerçəkləşdirmənin inkişafı üçün əlavə resurslardır və özünü peşə yönümündə gerçəkləşdirmə üçün vacib şərtlərdən biridir. İkincisi, əlverişli təhsil mühiti və sosial-mədəni şərait rəqabətəyönümlü davranış modelində çıxış edərək

tələbələrin peşə sahəsini özünügerçəkləşdirmə obyektinə çevirməsinə şərait yaradır.

Müşahidələr göstərir ki, tələbələr təlim-peçə fəaliyyətində özünügerçəkləşdirməyə zəruri şəkildə stimullaşdırılırlar. Bu isə öz növbəsində gələcək mütəxəssisin peşə keyfiyyətlərinə və şəxsiyyətinə neqativ təsir göstərir. Bu onunla bağlıdır ki, bu sahədə özünügerçəkləşdirmənin stimullaşdırılması üçün zəruri tövsiyələr işlənilib hazırlanmamışdır.

Psixoloji və pedaqoji tədqiqatların (2,3,5,7) təhlili göstərir ki, tələbələrin əksəriyyətində özünügerçəkləşdirmənin səviyyələri aşağıdır və bu müsir cəmiyyət üçün zərərli tendensiya. Faktlar göstərir ki, məhz sosial-psixoloji adaptasiyanın aşağı səviyyəsi belə bir vəziyyətin yaranmasını şərtləndirir.

Məlumdur ki, özünügerçəkləşdirmə proses kimi gündəlik fəaliyyətdə özünü ifadə etmək, müsbət möhkəmləndirmə vasitəsilə bu dünyada özünün xüsusi yolunu seçmək, həyatın mənasını axtarmaq və özünü bu və ya digər fəaliyyətdə təsdiq etmək, öz mümkün potensialını üzə çıxartmaq və faydalılıq prinsipi əsasında həmin potensialı gerçəkləşdirməkdir. Özünügerçəkləşdirmənin psixoloji istiqamətdə tədqiqi göstərir ki, özünügerçəkləşdirmə insanın şəxsiyyət kimi formalaşması üçün güclü təhrik

edici motivə çevrildikdə həyata keçir. Bunun həyata keçməsi üçün iradi səy göstərmək, öz imkanlarını səfərbər etmək və aydın məqsədə malik olmaq gərəkdir. Amma bunlara nail olunsa belə, özünügerçəkləşdirmənin həyat keçməsi faktından danışmaq hələ tezdir. Ona görə ki, özünügerçəkləşdirmə şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması üçün zəruri sayılan inteqral sistemlərdən və elementlərdən kənarda götürülə bilməz.

Əksər hallarda sosial şəraitə, düşüneyü mühitə adaptasiya qabiliyyətini psixoloqlar yüksək qiymətləndirir və hesab edirlər ki, belə adamlar intellektual baxımdan inkişaf etmiş şəxslərdir. Əgər özünügerçəkləşdirmədə koqnitiv imkanlar, o cümlədən şəxsiyyət keyfiyyətləri mühüm rol oynayarsa onda özünügerçəkləşdirmə və uyğunlaşma arasında hər hansı bir asılılıq varmı? Ümumiyyətlə, bu anlayışların fərqləndirilməsi mümkündürmü? Bunun üçün ilk növbədə adaptasiya anlayışına aydınlıq gətirməliyik.

M.Məhərrəmovun redaktorluğu ilə buraxılmış psixoloji lüğətdə adaptasiya və ya uyğunlaşmaya aşağıdakı kimi tərif verilir: “Adaptasiya hər hansı qıcıqlandırıcının müəyyən hissə üzvündə fasiləsiz olaraq uzun müddət təsir göstərməsi nəticəsində həssaslığın dəyişilməsinə deyilir. Adaptasiya hadisəsi qıcıqlandırıcının qüv-

vəsi ilə əlaqədardır. Qıcıqlandırıcı çox zəif olduqca, yaxud heç olmadıqda həssaslıq artır. Əksinə, qıcıqlandırıcı qüvvətli olduqda həssaslıq azalır (2, s.12).

Sosial-psixoloji adaptasiya adətən fərdin sosial mühit şəraitinə fəal uyğunlaşmasının daimi prosesi kimi başa düşülür. O, da məlumdur ki, onun tipləri fərdin tələbat və motivləri strukturundan asılı olaraq formalaşır. Məhz motivlərin strukturunun spesifikliyi və fərdin psixoloji xüsusiyyətləri uyğunlaşma yollarının seçilməsində həlledici amillərdəndir.

K.A.Abulxanova-Slavskaya hesab edir ki, özünügerçəkləşdirmə o zaman mümkündür ki, insanın öz qabiliyyətlərini dərk etməsi prosesi artıq bitir. «Mən obraz»ı tamamilə formalaşmış və özünügerçəkləşdirmənin xarici şərtlərinin bütün məcmusunu bütünlüklə təmin etməyə şəxsiyyət hazırlığı vardır. Bu zaman şəxsiyyətin dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrinin məcmusunu yaratması zərurəti meydana çıxır ki, bu da özünügerçəkləşdirmə adlanır. Əgər bu şərtlər gözənilmirsə, biz özünügerçəkləşdirmə deyil, özünüifadə prosesini müşahidə edirik. Özünüifadə daha çox özünün xarici və zahiri «ifadə» mərhələsində olur. Bu zaman hələ nümayiş etdirməyə heç nə olmur (3, s.125).

A.Maslonun (6) tələbatlar ierarxiyasına nəzər salsaq görərik ki,

əgər insanda daha çox sosial müdafiə və yardım tələbatı, yaxud təhlükəsizlik tələbatı aktuallaşarsa və bu zaman özünüinkışafa, özünütəkmilləşdirməyə can atma az inkişaf edərsə, onun ətraf aləmə uyğunlaşması özünügerçəkləşdirmə istiqamətində deyil, adaptasiyanın istənilən tipi üzrə gedəcəkdir. Belə motivləşmiş ierarxiyaya malik olan insanda, görünür, öz «Mən»inin kənarda gerçəkləşdirilməsi istəyi baş qaldıracaqdır. Lakin həmin vəziyyətdə yalnız özünüifadəyə canatmadan danışmaq olar. Bəs nə üçün heç də hər bir insan özünütəkmilləşdirməyə can atmır? Burada ola bilsin ki, K.Rocers və A.Maslou haqlıdırlar(7). Onlar hesab edirlər ki, bu canatma potensial olaraq hər bir insanda var. Ancaq o, müəyyən sosial şəraitdə təzahür edə bilər. Belə şərait, əlbəttə, ya kortəbii yarana bilər, ya da psixoterapiya kursunda yaranırsa bilər. Bununla belə onlara malik olmayan hər bir insan psixoterapevtik kurs keçmir. Başqa sözlə, adaptasiya bizim malik olduğumuz şəxsiyyət strukturunun gerçəkləşdirilməsidir. Burada Y.Piajenin fikirlərinə diqqət yetirməmək olmur. J.Piajenin fikrincə uyğunlaşma iki mexanizim üzrə gedir:

1) assimiliyasiya- fərd yeni situasiyaya mövcud strukturlarla uyğunlaşmağa çalışır;

2) akkomodasiya-köhnə strukturlar yeni şəraitə uyğunlaşmaq üçün

modifikasiya olunur və ya yeni strukturlar yaranır (6,s.368). Bu mexanizm hesabına fərd özünügerçəkləşdirmədə köhnə strukturları zənginləşdirir və situasiyaya uyğun yeni strukturlar formalaşdırır. Əlbəttə, adaptasiya dolayısı yolla özünügerçəkləşdirməyə müvafiq gəlir. Amma hər bir adaptasiya prosesi özünügerçəkləşdirmə adlandırılmalıdır. Çünki özünügerçəkləşdirmə həmişə öz qəlbinin səsinə qulaq asma və fəal şəkildə öz imkanlarını situasiyaya uyğun dərk etməsidir.

Adaptasiya isə bir çox hallarda passiv səciyyə daşıya və insan istəmədiyi halda situasiyaya uyğunlaşa bilər. Deməli adaptasiya qabiliyyətinin yüksəkliyi özünügerçəkləşdirmənin zəmini kimi çıxış edə bilər. Amma bu prosesləri eyniləşdirmək olamaz. Adaptasiya aşağı səviyyədə mühitin təsirlərinə cavab vermə, özünügerçəkləşdirmə isə öz imkanları ilə mühit arasında balansı yüksək səviyyədə dərk etməkdir. Bu iki fenomen arasında asılılığı müəyyən etmək üçün tədqiqat apardıq.

Tədqiqatda belə bir fərziyyə əsas götürüldü ki, tələbələrin peşə istiqamətindən asılı olaraq onların özünügerçəkləşdirməsi ilə sosial-psixoloji adaptasiyası arasında müsbət və əhəmiyyətli korrelyasiya əlaqəsi vardır.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi vaxtı təyinetmə şkalasında aşağı nəticə göstərən tələbələrdə dezadaptivlik, özünü qəbul etməmə, xarici nəzarət, problemlərdən qaçma kimi adaptasiya şkalalarının göstəriciləri II qrupda (aşağı göstəricili adaptasiya) I qrupa (normal adaptasiya) daha yüksəkdir ($p=0,05$ səviyyəsində əhəmiyyətli).

Vaxtı təyinetmə şkalasında yüksək göstəricilərə malik tələbələrdə isə özünü qəbul etmə, başqalarını qəbul etmə, emosional komfort, dominantlıq kimi adaptasiya şkalalarının göstəriciləri I qrupda qrupda (aşağı göstəricili adaptasiya) II qrupa (normal adaptasiya) nisbətən daha yüksəkdir ($p=0,05$ səviyyəsində əhəmiyyətli).

*Özünügerçəkləşdirmə ilə sosial-psixoloji adaptasiya arasındakı
əlaqənin göstəriciləri*

Cədvəl 1.

Özünügerçəkləşdirmənin şakalları	Sosial-psixoloji adaptasiya şkalaları	Qruplar	Nö	Mean (orta)	Pirson – əhəmiyyətlik dərəcəsi
Vaxtı təyinetmə şkalası (aşağı)	Dezadaptivlik	I qrup	13	75,3846	0,045
	Ozunucəbul-etməmə	II qrup	23	98,7826	0,072
		I qrup	13	12,3077	0,032
	Xaricinəzarət	II qrup	23	18,8696	0,035
		I qrup	13	18,0769	0,025
	Problemlər-dənqacma	II qrup	23	26,6087	0,047
		I qrup	13	13,3077	0,076
Vaxtı təyinetmə şkalası (yüksək)	Ozunucəbul-etmə	II qrup	23	16,2174	0,100
		I qrup	7	54,1429	0,002
	Başqalarını qəbu etmə	II qrup	6	34,1667	0,002
		I qrup	7	29,1429	0,008
	Emosional komfort	II qrup	6	22,8333	0,026
		I qrup	7	27,4286	0,029
		II qrup	6	21,5	0,035
	Dominantlıq	I qrup	7	13,7143	0,058
		II qrup	6	8,3333	0,053

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi özünə hörmət şkalası üzrə aşağı göstəricilərə malik tələbələrdə II qrupa nisbətə I qrup tələbələrdə başqalarını qəbul etməmə və özünüqəbul etmə daha yüksəkdir. ($p=0,05$ səviyyəsində əhəmiyyətlidir).

Özünüə hörmət şkalası üzrə orta nəticə göstərən tələbələrdə, özünü

qəbul etməmə, başqalarını qəbul etməmə, emosionaldiskomfort, xarici nəzarət, qeyridominantlıq, problemlərdən qacma kimi şkalaların göstəriciləri II qrupa nisbətən I qrupda daha yüksəkdir. Özünüə hörmət şkalası üzrə yüksək göstəricilərə malik tələbələrdə, özünü qəbul etmə, başqalarını qəbul etmə, dominantlıq

kimi şaklların göstəriciləri I qrupa ($p=0,05$ səviyyəsində əhəmiyyət-nisbətən II qrupda daha yüksəkdir) ldir).

Tələbələrə özünügerçəkləşdirmə səviyyəsi ilə sosial-psixoloji adaptasiyası arasındakı əlaqənin korrelyasiyası

Cədvəl 2.

Özünügerçəkləşdirmənin şakalları	Sosial-psixoloji adaptasiya şakalları	Qruplar	Nö	Mean (orta)	Pirson – əhəmiyyətlik dərəcəsi
Özünəhərmət şkalası (asagı)	Özünüqəbul etmə	I qrup	13	39,3846	0,058
		II qrup	7	26,2857	0,064
	Başqalarını qəbul etməmə	I qrup	13	15,3846	0,057
		II qrup	7	20,5714	0,041
Özünəhərmət şkalası (orta)	Özünüqəbul etmə	I qrup	9	9,3333	9,3333
		II qrup	16	20,4375	0,01
	Başqalarını qəbul etməmə	I qrup	9	14,6667	0,085
		II qrup	16	19,875	0,095
	Emosional diskomfort	I qrup	9	9,5556	0
		II qrup	16	21,1875	0
	Xarici nəzarət	I qrup	9	15,2222	0,003
		II qrup	16	27,75	0,015
	Qeyri-dominatlıq	I qrup	9	11,2222	0,046
		II qrup	16	18,25	0,052
Özünəhərmət şkalası (yüksək)	Problemlərdən qaçma	I qrup	9	11,8889	0,029
		II qrup	16	16,125	0,06
	Özünü qəbuletmə	I qrup	16	47,6875	0,026
		II qrup	22	38,7273	0,021
	Başqalarını qəbuletmə	I qrup	16	27,3125	0,006
		II qrup	22	23	0,006
	Dominantlıq	I qrup	16	12,125	0,035
		II qrup	22	8,7727	0,033

Tədqiqat göstərdi ki, özünəhərmətin və vaxtıtəyinetmə şəkəlsə üzrə tələbələrəin sosila-psixoloji adaptasiyası arasında korrelyativəlaqə var və bu əlaqə əhəmiyyətəlidir.

Yüksək özünəügerçəkləşdirmənin səviyyəsinə malik olan tələbə istər-istəməz özünü müstəqil hesab edir, tə-

limə uğurla adaptasiya olunurlar. Aşağı göstəricilərə malik tələbələrə dataivi enerji özünəügerçəkləşdirməyə sərf olunan enerjini üstələyir və nəticədə təlim fəaliyyətində uğursuzluqlar artır. Bu faktlar nəzərə alınmalı və tələbələrəin təlim prosesində özünəügerçəkləşdirmə imkanları artırılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. **Əliyev B.H., Cabbarov R.V.** Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
2. **Məhərrəmov M.C.** İzahlı psixoloji lüğət. Bakı: Azərnəşr, 1999, 149 s.
3. **Абульханова-Славская К.А.** Стратегии жизни. М.: Мысль, 1991, 299 с.
4. **АдлерА.** Понять природу человека / Пер. Е. А. Цыпина. СПб.: Академический проект, 1997, 256 с.
5. **Галажинский Э.В.** Системная детерминация самореализации личности. Томск: Томского Университета, 2002, 212 с.
6. **Годфруа. Ж.** Что такое психология. В 2-х томах. Т.1. М.: Мир, 1992, 376с
7. **Маслоу А.** Самоактуализация . М.: 2006, 290 с.
8. **Роджерс К.** Взгляд на психотерапию. Становление человека. М.: Прогресс, 1998, 480 с.
9. **Яценко Е.Ф.** Особенности самоактуализации студентов с разной профессиональной направленностью // Психологические журнал, 2006, том 27, №3, с.31-41
10. **Alpay E.** Self-Concept and Self-Esteem. Department of Chemical Engineering and Chemical Technology, Imperial College of Science, Technology and Medicine, Prince Consort Road, London. SW7 2BY.
11. **Bruse B.** Handbook of Self-Concept: Developmental, Social and Clinical Considerations. Hardcover: 1995, 539 p.
12. **Bandura A.** Social cognitive theory of personality // Cervone D., Shoda Y. (eds). The coherence of personality: Social-cognitive bases of consistency, variability, and organization. – N.Y.: Guilford Press, 1999. Pp. 185-241. 20.
13. [http:// books-center.ru/libcent_qpntp.html](http://books-center.ru/libcent_qpntp.html)

ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ САМОРЕАЛИЗАЦИИ СТУДЕНТОВ

АБСТРАКТ

Статья посвящена изучению связей между социально-психологической адаптацией и возможностями самореализации студентов. Здесь определяется степень влияния различных, сопутствующих профессии, психо-эмоциональных ситуаций, возникающих у студентов в процессе социально-психологической адаптации, и, на этом фоне, делается попытка выявления механизмов обратной связи. Отмечается, что адаптация в большинстве случаев может носить пассивный характер, и человек, даже не желая того, может приспособиться к ситуации. Следовательно, высокий уровень адаптивной способности может выступать в качестве основы для самореализации. Однако нельзя отождествлять эти процессы. Адаптация представляет собой низкоуровневую ответную реакцию на воздействие среды, в то время как самореализация – это высокоуровневое осознание баланса между собственными возможностями и средой. Было установлено, что у студентов, обладающих высокими показателями по шкале времени, такие показатели по шкале адаптации, как самовосприятие, восприятие окружающих, эмоциональный комфорт, доминирование в I группе (низкие показатели адаптации) являются более высокими, чем во II группе (нормальная адаптация). У студентов со средними показателями по шкале самоуважения индикаторы по шкалам самовосприятия, восприятия окружающих, эмоционального дискомфорта, внешнего контроля, не-доминантности и избегания проблем являются также более высокими в I группе, чем во II. У студентов с высокими показателями самоуважения индикаторы по шкалам самовосприятия, восприятия окружающих и доминантности во II группе выше, чем в I. Как показало исследование, студенты с высоким уровнем самореализации, по сравнению с другими, проявляли самостоятельность и успешно адаптировались в учебном процессе. У студентов с низкими показателями адаптивная энергия превышает энергию, затрачиваемую на самореализацию, и в результате возникают личностные неудачи в учебной деятельности. В заключение можно сделать вывод, что при повышении возможностей адаптации повышается и уровень самореализации студентов.

**RESEARCH OF LEVEL OF SOCIALLY-PSYCHOLOGICAL
ADAPTATION AND POSSIBILITIES OF SELF-REALISATION
OF STUDENTS**

ABSTRACT

The article is devoted to studying of communications between socially-psychological adaptation and possibilities of self-realisation of students. Here degree of influence various, accompanying a trade, the psycho-emotional situations arising at students in the course of socially-psychological adaptation, and on this background is defined, attempt of revealing of feedback mechanisms becomes. It is noticed, that adaptation in most cases can have passive character, and the person, at all not wishing that, can adapt to a situation. Hence, high level of adaptive ability can represent itself as a basis for self-realisation. However it is impossible to identify these processes. Adaptation represents низкоуровневую response to influence of environment while self-realisation is высокоуровневое balance comprehension between own possibilities and environment. It has been established, that at the students possessing high indicators on a time scale, such indicators on an adaptation scale as self-perception, the perception of associates, emotional comfort, domination in I group (low indicators of adaptation) are higher, than in II group (normal adaptation). At students with average indexes on a scale of self-esteem indicators on scales of self-perception, perception of associates, emotional discomfort, the external control, non-dominantion and avoiding of problems is also higher in I group, than in II. At students with high indicators of self-esteem indicators on scales of self-perception, perception of associates and domination in II group above, than in I. As has shown research, students with high level of self-realisation, in comparison with others, showed independence and successfully adapted in educational process. The students with low indicators of adaptive energy exceed the energy spent for self-realisation and as a result, there are personal failures in educational activity. In conclusion, we can say that with increase of possibilities of adaptation's level the self-realisation of students rises too.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyası 25 yanvar 2017-ci ildə daxil olmuşdur

TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ RESURLARDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseyn Mirzəyev

Tİ- nin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant,

E-mail:huseyn8002@gmail.com

Açar sözlər: *təhsil kurikulumları, integrasiya, texniki resurslar, müasir texnologiya*

Ключевые слова: *учебные программы, интеграция, технические ресурсы, современные технологии*

Keywords: *the education curriculum, technical resources, modern technologies, the integration*

Dünyada gedən sürətli integrasiya, qloballaşma prosesləri zaman keçdikcə daha qabarıq nəzərə çarpır və bu təhsildə yeni tələblər, sifarişlər ortaya çıxarır. Yuxarıda qeyd olunan cəhətlərdən irəli gələrək ölkəmizdə keçən əsrin sonlarından başlayan yeni yanaşmalar, əslində, müasir təhsil strategiyasının formalaşmaqda olan özəyi idi. Bu yenilik qaçılmaz idi. İnkişafda olan dünya ilə ayaqlaşmaq və ona cavab vermək üçün təhsil sistemində dəyişikliklərin aparılması labüd idi.

XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq ölkədə yeni təhsil kurikulumları həyata keçirildikcə mövcud resursların, texnologiyaların təlim-tədris prosesində tətbiqinin səviyyəsinin aşağı olması reallığı da yeni texnologiyalardan istifadənin çox vacib argument olduğunu göstərdi və buna geniş yer verilməyə başlandı.

Son on ilin təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi bir çox çətinliklərlə bizi üz-üzə qoymuşdur. Praktiki fəaliyyət aşağıda qeyd olunan halların çatışmazlığını ortaya qoymuş oldu:

- Müəllimin yeni texnologiyaları tam dərk etməməsi və yaxud mənimsəyə bilməməsi;
- İctimai rəyin daha çox tənqidi xarakter daşması;
- İnternet materiallarından səmərəli istifadənin zəif olması;
- Yeni yaranan ideya və təşəbbüslər özü ilə birlikdə çətinliklər də gətirir. Bu təbii bir haldır. Yeniliyin tam mənası ilə dərk olunaraq gözlənilən səviyyədə, formada, məzmununda həyata keçirilməsi üçün müəyyən müddət və zəhmət tələb olunur. Bu mənada, yeni təhsil kurikulumla-

rının və təlim texnologiyalarının tətbiqi üçün müəllim əməyi ilə birgə, yaradıcı pedaqoji təfəkkür, xüsusi yanaşma lazımdır.

Yeniliyin qəbul edilməsi prosesi zaman-zaman cəmiyyətin ziddiyyətləri ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Mövcud olanla yeninin fərqli xüsusiyyətləri və tələbləri prosesin iştirakçıları olan kontingenti müəyyən çətinliklərlə üz-üzə qoya bilər.

V.V.Basovaya görə, ənənəvi pedaqogikada fəal təlim metodları adlandırılan proqramlaşdırılmış, problemlə, adapta edilən modul suqgestiv təlim, işgüzar oyunlar əslində, təlim metodları deyil, təlim texnologiyasıdır. Bizə görə bunları işlənmə yerinə, tətbiq məqsədinə görə həm metod, həm də texnologiya adlandırmaq olar. Təlim texnologiyalarından tədris prosesində istifadə olunması müərkəb, çoxşaxəli və həssas məsələdir. Müasir kurikulumların yalnız zahiri əlamətlərini dərk edən təhsilverənlər bir çox hallarda dərslərin mövzusu və standartlarının məqsədlərini nəzərə almadan təlim üsullarını seçirlər. Yəni onlar elə hesab edir ki, hər bir dərslərdə istənilən təlim üsulunu tətbiq etmək olar. Nəticədə, proses məqsədyönlü xarakter daşımır. Məsələn: Venn diaqramından istifadə zamanı tədris olunan mövzu üzrə qarşılaşdırılan obyekt və predmetlər olduqda,

genişlənmə, şaxələnmə prosesi gözləniləndə klaster üsulunun tətbiqi daha səmərəli xarakter daşıya bilər.

Dərs müddətində bir neçə təlim üsulundan istifadə olunması məsələsi də müzakirə predmeti olaraq qalır. Araşdırmalar göstərir ki, bəzi müəllimlər bir mövzunun tədrisində bir təlim üsulunun yetərli olmasının tərəfdarıdırlar. Onların fikrincə, belə olmadıqda prosesdə çətinlik yaranır və dərslərin məqsədinə hədəflənmək mümkün olmur. Digər pedaqoqlar isə bir dərslərdə bir neçə təlim üsulundan istifadə olunmasını məqsədyönlü və daha əhəmiyyətli hesab edirlər. Yuxarıda qeyd olunan fərqli iki yanaşmanı müqayisə etdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, tədris prosesində bir və ya bir neçə təlim üsulundan istifadə olunmasının faydalılığı dərslərdə qarşıya qoyulan məqsəddən asılıdır. Belə ki, müəllim dərslərin sonunda görmək istədiyi yekun nəticəni əldə etmək üçün öncədən mərhələli proses yaradır və ona uyğun vəziyyəti idarə edir. Həmin struktur məqsədə xidmət edir və onun üçün gərəkli olan vasitələr seçilir.

Alman pedaqoqu Fridrix Frebelin fikrincə, təbiətdə hər şey inkişafdadır, insan da ömür boyu dayanmadan bu prosesin içindədir. F.Frebel varlığın əsas qanununu inkişaf prinsipi hesab edirdi. Bu qanuna görə, şəxsiyyətin inkişafı onun fəaliyyətini

tənzimləyən digər təsirlərin hesabına formalaşır. Bunlardan ən əsası məhz təhsil prosesidir. Təhsil prosesində müasir təlim texnologiyalarının istifadəsi düşünülmüş, strateji hədəflərə istiqamətlənmiş şəkildə aparılarsa, o zaman hərtərəfli, sistemli inkişaf mümkün olar.

Müasir təlim texnologiyalarının həyata keçirilməsində əsas texniki resurslardan biri proyektorlardır. Projektorun təyinatı üzrə biliklər, demək olar ki, hamıya məlumdur. Müşahidələr göstərir ki, bu resursun tətbiqi zamanı bütün məqamları diqqətdə saxlamaq və onun insan orqanizminə zərərli cəhətlərini müəyyən-ləşdirib qarşısını almaq imkanlarından istifadə mexanizmi hələ tam təşəkkül tapmamışdır. Məsələn, daha çox rast gəlinən bir situasiyanı nəzərimizdə canlandırıq: müəllim dərsin müəyyən bir hissəsində slaydlarla təqdimat apardıqdan sonra yeni bir mərhələyə keçir. Təlim prosesinin bu tipli məqamlarında artıq proyektor-dan istifadəyə ehtiyac olmadığına baxmayaraq, o, yenə də işlək vəziy-yətdə qalmış olur. Bu zaman sözügə-dən cihazın radioaktiv təsiri qaçıl-maz olur və şagirdlərin səhhətinə zə-rər verməsi ilə nəticələnmiş olur. Maliyyə təminatı ilə bağlı olaraq büt-ün sinif otaqlarının proyektorla təc-hiz olunması problemi öz həllini hə-lə ki, tam tapa bilmədiyindən çox

zaman məktəblərdə tədrisin keyfiy-yətinin, səmərəliliyinin və operativ-liyinin qorunması, saxlanılması məq-sədlə “səyyar proyektor”dan istifadə edilir. Təcrübə göstərir ki, bu tipli proyektorların sinif otaqlarında isti-fadəsində onun düzgün, uyğun möv-qədə yerləşdirilməsi vacib məqamdır. Bu həm materialın (slaydların) daha aydın, anlaşıqlı təqdim olunmasına, həm də şagirdlərin səhhətinə mənfi təsirin qarşısının alınmasına xidmət edər.

Texnologiyanın inkişafı elektron lövhələrin yaranması və daha da təkmilləşməsinə gətirib çıxartmışdır. Elektron lövhələr hazırki dövrdə orta məktəblərdə vacib tədris resursuna çevrilmişdir. Bu tipli lövhələrin müa-sirlik və yüksək parametrliliyinə görə müxtəlif versiyaları ortaya çıxsa da, mahiyyət və təyinat eynidir, dəyişmir: müəllimin təlim prosesini rəngarəng və daha maraqlı etməsi üçün tətbiq olunan elektron resurs. Digər tərəf-dən elektron lövhələrdən istifadə müəllimin öz işini asanlaşdırmış olur. Şagirdlərlə iş prosesində tələb olunan əyaniliyi əldə etmək və təhsilalanlara çatdırmaq üçün müəllim elektron lövhənin imkanlarından yararlına bilir. Burada əsas amillərdən biri müəllimin sözügedən resursdan sə-mərəli istifadə edə bilmək imkanları-na sahib olması və yaxşı səviyyədə tətbiq edə bilməsidir. Orta məktəb

müəllimlərinin elektron lövhələrdən düzgün və praktik istifadə etməsini təmin etmək üçün müvafiq təşkilatlar tərəfindən mütəmadi olaraq treninqlər həyata keçirilir. Müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, bu cür treninq fəaliyyətləri təhsilverənlərin sözügedən resursu hərtərəfli mənimsəmələrini, lazım olan bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrini tam şəkildə öz üzərinə götürə bilmir. Bunun üçün müəllimlərin daha təşəbbüskar, araşdırıcı, operativ, çox çalışqan olmaları və həmin keyfiyyətlərin hesabına resursun bütün tətbiq imkanlarına yiyələnmələri əsas amillərdəndir. Bir sözlə, müəllimin şəxsi keyfiyyətləri bu məsələdə mühüm rol oynayır.

Təhsilin informasiyalaşdırılması kifayət qədər çətin bir proses olub, müəyyən vaxt tələb etməklə mərhələlər üzrə həyata keçirilir. Lakin bu prosesin məqsədyönlü şəkildə icrası üçün müasir kompüterlərlə təchiz olunmuş İKT otaqlarının yaradılması vacib amillərdən biridir. Eyni zamanda fənn kabinetlərinin kompüterlə təchiz olunması da həm müəllimin işini yüngülləşdirir, həm də tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Mövcud zamanda müəllimlərin bir qismi dərs planlarını və dərsin gedişi üzrə materialları fləşkartlar vasitəsilə daşıyır və kompüterlərdə təqdim edirlər. Lakin fləşkartlardan istifadədə baş verən

fəsadlar bəzən müəllimin dərs materiallarının sıradan çıxmasına və onun zəhmətinin hədəf getməsinə səbəb olur. Bu həm həmin an dərs prosesinin nəzərdə tutulmuş formada alınmamasına, digər tərəfdən “virus” probleminin olması ilə bağlı narahatlığa gətirib çıxarır. Bəs bu cür halların baş verməməsi üçün nə etmək lazımdır?

M.V.Clarinin fikrincə, müasir təlim texnologiyaları müəllimin ənənəvi iş prinsipini dəyişdirir və psixo-pedaqoji inkişafa yol açır. Müəllim müasir təlim texnologiyalarını mənimsəyərək tədris prosesində sistemli şəkildə tətbiq etməyi bacarırsa, demək, o, eyni zamanda öz düşüncələri, yanaşmaları üzərində də köklü və ya müəyyən dəyişikliklər edə bilmişdir. Lakin müasir texniki imkanlar pedaqoji fəaliyyətdə bizə maksimum şəkildə köməklik göstərə bilirsə, eyni zamanda müəyyən çətinliklər də yaradır. Fləşkartın açılmaması, faylların silinməsi, virus təhlükəsi və bu kimi arzuolunmaz hallarla qarşılaşdıqda biz çıxılmaz vəziyyətdə qalmış oluruq. Hətta bəzən bu tip baş verənlər psixoloji duruma da mənfi təsir edir. Təcrübə göstərir ki, bu cür hallarla qarşılaşmamaq üçün profilaktiki tədbirlərin görülməsi öz səmərəsini göstərir. Aşağıdakılara diqqət edək:

- Mütəmadi olaraq fləşkartın nüsxəsinin çıxarılması və başqa qovluqlarda saxlanması;

- Vaxtaşırı kompüterin diaqnostikasının aparılması;
- Faylların fləşkartla bərabər, elektron poçt ünvanına göndərilməsi və s.

Yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin görülməsində bəzən biz səhlənkarlıq göstəririk. Məsələn, fləşkartın nüsxəsinin çıxarılması hər gün əlavə vaxt tələb edir. Çünki, demək olar ki, hər gün biz ya yeni fayl yaradır, yaxud da mövcud faylın üzərində dəyişikliklər edirik. Bu baxımdan, tez-tez fləşkartın nüsxəsinin çıxarılması lazım gəlir.

Əyani vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadə mövzunun dərs prosesində şagirdlərə detallı mənimsədilməsinə təkan verən ən optimal vasitələrdəndir. Əyani vəsaitlər mənimsəmənin effektivliyini artırır, tədris olunan mövzunun daha yaxşı dərk olunmasını təmin edir. Çünki əyani vəsaitlər mövzunun məzmunu, mahiyyəti ilə ətraf aləm, real həyat arasında olan bağlılığı, yaxınlığı – bir sözlə, münasibətləri əks etdirir. Məsələn, biologiya müəllimi insanın öyrənilməsi ilə bağlı tədris apararkən insanın skeletini, onun orqanlarını şagirdlərə əyani vəsait kimi göstərməklə həm təlim prosesini maraqlı etmiş olur, həm də öyrənmənin, dərkətmənin səviyyəsinin daha yüksək olmasına nail olmuş olur. Bu halda, şagird nəzəri cəhətdən öyrəndiyini real olaraq görür.

Əyani vəsaitlərlə təmasda olur, onlara toxunur. Bütün bunlar şagirdlərin fənn müəlliminə qarşı pozitivliyini və fənnə olan marağını artırmaqla yanaşı, ümumi halda tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə öz müsbət təsirini göstərir.

Lakin bu məsələdə aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək daha faydalı olar:

- Tədris olunan təlim materialı üzrə dəqiq, uyğun olan əyani vəsaitləri seçmək;
- Əyani vəsaitlərdən istifadə zamanı fənnin xarakterini nəzərə almaq;
- Əyani vəsaitlərdən istifadə edərkən sinfin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq.

Təlim materialına tam uyğun olan və onu ifadə edə bilən əyani vəsaitlər həm konkretliyə xidmət edir, həm də dərsin məqsədinin müəyyənləşməsində şagirdlərə yardımçı olur. Təqdim olunan əyani vəsaitlər şagirdlərə tanış olan, gündəlik həyatda istifadə olunan əşyaladırsa, bu hal müqayisəli şəkildə anlama və tətbiqetmənin inkişafına təkan vermiş olacaqdır.

Əyani vəsaitlərdən fənnin xarakterinə uyğun şəkildə istifadəetmənin özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Bir qisim fənlər üzrə əyani vəsaitlərdən istifadədə zəngin seçim imkanları olursa, digərlərində bu şərait o qədər də geniş olmur. Biologiya, kimya,

coğrafiya, fizika fənləri üzrə tədris olunan mövzularda əyani vəsaitlərin bolluğu və istifadə imkanları çox genişdir.

Əyani vəsaitlərdən istifadə edərkən sinfin xarakterik cəhətlərini (yaş xüsusiyyətlərini, tədris dilini, uşaqların psixoloji durumu) nəzərə almaq ümumi keyfiyyətə və məqsədyönlü fəaliyyətə xidmət edən amildir. Əyani vəsaitləri təlim prosesində təqdim edərkən şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri həssas məqamlardan biri kimi ortaya çıxır. İbtidai siniflərdə əyani vəsaitlər rəngarəng və çeşidlidir. Lakin mövzuya görə uyğunluq təşkil etdiyini əsas gətirərək çətin dərk olunan vəsaitlər, nümunələr bu siniflərdə bəzən nümayiş etdirilsə də, nəticə çox zaman gözlənilən olmur.

Təlim prosesində fənn laboratoriyalarından istifadə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məktəbi laboratoriyasız təsəvvür etmək çətinidir. Şagirdlərin qazandıqları nəzəri biliklərin praktikada sınaqdan çıxarılması üçün ən effektiv təcrübə yolu məhz laboratoriyalardan istifadədir. Müasir məktəb infrastrukturunda laboratoriyaların ən son tələblərə cavab verəcək səviyyədə qurulması, yaradılması xüsusi diqqət mərkəzindədir.

Biliklərin yaradıcı surətdə tətbiqi, sınaqdan keçirilməsi həm onu yaddaşda möhkəmlənməsini daha da yaxşılaşdırır, həm də ötürülən infor-

masiyanın mənimsənilməsinin əsas meyarına çevrilir. Yaradıcı tətbiqetmə üçün müvafiq məkan və şərait tələb olunur. Orta məktəblərdə fənn laboratoriyaları şagirdlərin əldə etdikləri nəzəri biliklərin məhz praktik şəraitdə tətbiqinin reallaşdırılmasına xidmət edir, onun əhəmiyyətinin şagirdə çatdırılmasına yardımçı olur. Bu baxımdan, qazanılmış biliklərin təcrübədə həyata keçirilməsi üçün şagirdlərə maksimum səviyyədə müvafiq şəraitin yaradılması pedaqoji cəhətdən təqdirləyiqdir. Bu prosesin davamlılığını təmin etməklə müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür.

Ümumən, dərş mürəkkəb pedaqoji və psixoloji bir proses olaraq müəlimin səriştəliliyinin, bilik bacarıqlarının məhsulu kimi ortaya çıxan, dəyərləndirilən bir prosesdir. Dərsin məqsədlərinə çatmaq üçün tələb olunan bütün resurslardan müasir tendensiya əsasında dəqiq, dolğun və həssas şəkildə istifadə edilməlidir.

Problemin aktuallığı: Dərs prosesinin resurslarla tam təmin olunmasında çətinliklər.

Problemin elmi yeniliyi: Müasir təlim-tədris prosesində dərşin resurslarla zəngin olmasının əhəmiyyətlilik dərəcəsi.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Dərsin keyfiyyətli və məqsədyönlü qurulmasında resursların, vasitələrin böyük rolunun olması.

Ədəbiyyat:

1. **Əliyev R.İ.** Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, 2000.
2. **Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V.** Pedaqoji psixologiya. Bakı, Təhsil, 2011
3. **Bünyatova F., Abdulla B.** Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı, 2000
4. **Nəzərov A.,** Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2012
5. **Əliyeva F., Məmmədova Ü.** Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2014
6. **Əhmədov N.H.** Məktəb işinin planlaşdırılması. Bakı, 1984
7. **Nəzərov A.M., Məmmədov R.İ.** Pedaqoji ustalıq. Bakı, 2008

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭФФЕКТИВНОГО
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСУРСОВ В УРОКЕ**

АБСТРАКТ

Опыт показывает, что использование разнообразных ресурсов на уроке - это современный подход и цель. Для этого учителя нуждаются в педагогической компетентности на современном уровне. С другой стороны, инфраструктура школы, логистика является одним из ключевых факторов в этом отношении. Четкое, полное и деликатное использование всех ресурсов, необходимых для достижения целей и задач урока, должно осуществляться в рамках современных тенденций. должны быть исследованы и изучены взаимодействие с другими представителями. Общая цель учебного процесса в учебно уточнить недоразумений, которые возникают между участниками и эффективно решить проблемы этого типа.

**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EFFICIENT USE
OF RESOURCES IN THE LESSON**

RESUME

Experience shows that the use of diverse resources in the lesson is a modern approach and purpose. To this end, teachers need pedagogical competence at a modern level. On the other hand, the infrastructure of the school, logistics is one of the key factors in this regard. Clear, complete and sensitive use of all the resources required to achieve the objectives and objectives of the lesson should be carried out within the framework of modern trends.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 23 yanvar 2017-ci ildə daxil olmuşdur

ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА

Риза Халилов

*Ведущий научный сотрудник
Отдела психологии и возрастной
физиологии Института Образования АР
E-mail: puroshottama999@yandex.ru*

Açar sözlər: *kosmik pedagogika, noosfera, humanist paradigma*

Ключевые слова: *космическая педагогика, ноосфера, гуманистическая парадигма*

Keywords: *cosmic pedagogy, noosfera, humane paradigm*

С незапамятных времён люди смотрели на звёздное небо, благоговейно любовались мерцанием бесчисленных миров. Величие Космоса всегда поражало человека. Ум человека поражался этой беспредельности. Но также он никак не мог вообразить Космос предельным. Часто Космос сравнивают с Высшим Разумом, Богом. Бог – это таинство. Нельзя сказать, что Он есть и нельзя сказать, что Его нет. Когда мы начинаем думать о Боге, то попадаем в тупик. Что можно сказать о Нем? Как определить Его? Бог один, Он представляет собой абсолютное единство. А то, что является абсолютным единством, не может иметь пространственное измерение. Почему? Потому что пространство – это всегда расстоя-

ние между двумя точками. Невозможно представить себе пространство без двух точек: одна здесь, другая там. Пространство основывается на идее понятий: здесь и там. Поскольку пространство расположено между двумя точками, идея о пространстве предполагает наличие двух субстанций. Но, по определению, Бог абсолютно один, один без второго. В 11-ой главе Бхагават Гиты Арджуна смиренно просит Васудева проявить ему свою божественность: «Если Ты считаешь, что я в состоянии видеть Твою вечную форму, открой мне Ее: Растроганный Васудев произнес: Ты действительно не можешь видеть Меня своими телесными глазами. Я дам тебе божественное видение, узри Мое мистическое совершенство».[2]

Этот отрывок из Бхагават Гиты исчерпывающе ясно показывает, что стремящийся познать божественное не может надеяться узреть его своими физическими глазами для этого ему необходимо вооружиться духовным зрением. Александр Мень писал: «Те, кто хотят ограничить мир видимым, оказываются в странном положении наблюдателя, который, заманив в рентгенокабинет великого художника или мыслителя, говорит: да ничего в нем нет, посмотрите, позвоночник виден, ну череп виден, сердце бьется. Где же его гениальность, где его мысль, где его чувства? Да, все видно насквозь, но не видно главного. И не может быть увидено в принципе. Духовность не какое-то физическое поле (у нас любят злоупотреблять этим термином), которое якобы не улавливают наши приборы. Нет. Надо просто признать, что такова реальность, у нее два аспекта: видимый и невидимый» [3]. Если не пространство, то что именно? И каждый раз ум человека вынужден признать – Космос не может иметь пределов. Космическое Пространство простирается во все стороны беспредельно... «Какой бы смысл имела Вселенная, если бы не была заполнена органическим, разумным, чувствующим миром», – говорил

К.Э.Циолковский. Он верил, что Космос буквально кишит разными формами жизни и уровнями сознаний, но мы не видим и не слышим их только из-за несовершенства органов восприятия нашего физического тела и пока ещё несовершенной аппаратуры. Человек – Микрокосм. Весьма интересны наблюдения Владимира Ивановича Вернадского, записанные в его дневнике в 1922 году: «По-видимому, вопрос души начинается все больше входить в науку, что и должно быть, так как понятия материи, энергии потеряли прежние формы».

Еще Великий Туси писал. «Человек есть высшее порождение эволюции, но он далеко не исчерпал всех своих возможностей. Человек находится на той ступени развития, когда его дальнейшее совершенствование должно идти по пути не биологического прогресса, а социального, нравственного и интеллектуального. В этом Туси видит неисчерпаемые возможности для человечества и искренне верит, что когда-либо мир станет более справедливым, а человек более совершенным.

К.Н.Венцель предложил концепцию космического воспитания, направленную на достижение каждым человеком единства и гармонии с окружающим миром. Он

говорил, что в педагогике имеется целое течение, называемое «социальной педагогикой», которое занимается проблемами воспитания человека как члена общества. Но человек не только часть социального целого (семьи, народа, класса, человечества), он – часть, пусть и малая, Вселенной, Космоса, как своего рода универсального общества, охватывающего все существа, стоящие на различных ступенях развития. «Надо научить ребенка сначала чувствовать себя частью маленького доступного ему для охвата сознанием уголка природы, частью поля, леса, постепенно расширяя тот клочок земли, под которым он воспринимает себя как одно целое с природой, до размеров Земли как планеты, а отсюда уже переход к солнечной системе, к звездной системе, составляющей нашу вселенную, и к безбрежной системе вселенных, охватывающих весь безграничный Космос», – писал он. [1].

Современное образование носит информационно-ориентированный характер. Оно не помогает человеку познать самого себя и сформировать благородные качества характера, основанные на осознании единства всего сущего и приоритете человеческих ценностей. Ведь главным богатством челове-

ка является характер. Только добродетельный характер делает человека личностью, достойной уважения. Он позволяет такой личности достичь не только материальных ценностей, необходимых для полноценной жизни, но достичь внутренней гармонии, радости и счастья. И очевидно, что главной целью образования является воспитание характера у человека с детства, начиная с воспитания в семье и на всех уровнях последующего воспитательно-образовательного процесса.

Сегодня образованный человек знает почти все об окружающем мире, но почти ничего о собственной реальности. Человек завоевал все, но он не завоевал самого себя. Мир, который окружает нас, кажется нам многообразным, сложным, подчас непознаваемым, и это вызывает в нас чувство неуверенности, которое мы хотим преодолеть еще большим объемом знаний. Количество знаний растет как снежный ком, но... стал ли мир, в котором мы живем безопаснее и стабильнее? Будут ли наши дети счастливее, приобретя какую-то сумму наиновейших знаний, помогут ли им эти знания в решении жизненных проблем, в налаживании гармоничных отношений с другими людьми?..

Какими должны быть знания, которым следует обучать ребенка?

В чем цель образования?

Какого человека можно назвать образованным?

Все усилия человечества ныне направлены на то, чтобы узнать побольше о внешнем мире, и никто не задает себе вопрос «кто я?». «Восточная мудрость гласит: «Хорошее Образование заключается не только в чтении нескольких книг, накапливании книжных знаний и передаче этих знаний другим людям. Нет никакой пользы в получении одного лишь книжного знания. Обретая только книжные знания, вы сами становитесь подобны книге. Истинное Образование содействует достижению Единства, Равенства и Мирного сосуществования людей. Чтение книг, периодических изданий и обретение книжного знания представляет собой так называемое светское образование. Многие люди в современном мире получают только такое образование. Но его нельзя назвать Истинным. Истинное Образование проявляется из Сердца и называется Воспитание (Edu-care). Образование и Воспитание сильно отличаются друг от друга! Воспитание – это Основа, а Образование – это то, что поддерживается Основой. Все тексты, которые мы

читаем, дают нам только Образование. Но этого совершенно недостаточно. Мы должны стремиться получать Образование вместе с Воспитанием».

Цель гуманной педагогики – развитие личности. Каждый ученик личностно ориентирован на развитие своих специфических черт характера и таланта. Сегодня такое методическое обоснование гуманной педагогики блестяще выполнено выдающимся педагогом современности, академиком РАО Ш.А.Амонашвили в его книге «Школа жизни».

Гуманная педагогика включает в себя методику, которая пробуждает веру и устремляет ученика к духовному развитию. Такой подход в основе педагогического учебного процесса мы сегодня также можем наблюдать в лицее-интернате академика РАО М.П.Щетинина, а также в экспериментальной школе тайландского ученого Арт Онга Джумсаи. Вот как образно определяет космическую педагогику М.П.Щетинин: «В нашем понимании обретение знания не может происходить в холодном взаимодействии того, кто предлагает знания, и того, кто принимает знания. Это всегда горячее, сердечное, непосредственное сочувствие, участие, соразмышление...

Если в знании есть любовь, если в знании есть стремление к познанию истины, значит, знание имеет смысл. Если знание утверждает во всех других светлое начало жизни, значит, это знание продуктивно. Если знание укрепляет, развивает личность, значит, знание имеет право на существование».[7]

Самое главное качество классического педагогического мышления, в отличие от традиционного, в том, что оно многомерно; его основу составляет синтетическое целое духовного и материального, иррационального и рационального, религиозного и научного, космического и земного. Оно принимает постулат о вечности духа и устремляет человека к такой земной жизни, которая есть путь развития и совершенствования духа. Классическая педагогика не объявляет себя наукой, а скорее считает себя мерой всех наук, мерой самой жизни.

Сатья Саи Баба под хорошим образованием подразумевает следующее: «Хорошее Образование заключается не только в чтении нескольких книг, накапливании книжных знаний и передаче этих знаний другим людям. Нет никакой пользы в получении одного лишь книжного знания. Обретая только книжные знания, вы сами

становитесь подобны книге. Истинное Образование содействует достижению Единства, Равенства и Мирного сосуществования людей. Чтение книг, периодических изданий и обретение книжного знания представляет собой так называемое светское образование. Многие люди в современном мире получают только такое образование. Но его нельзя назвать Истинным. Истинное Образование проявляется из Сердца и называется Воспитание. Образование и Воспитание сильно отличаются друг от друга! Воспитание – это Основа, а Образование – это то, что поддерживается Основой. Все тексты, которые мы читаем, дают нам только Образование. Но этого совершенно недостаточно. Мы должны стремиться получать Образование вместе с Воспитанием» [5].

Путь восхождения к истине, добру и красоте, осознания своей педагогической и родительской миссии, созидания духовной общности с детьми и воспитывающими взрослыми невероятно труден. Но чем больше мы преодолеваем препятствий на пути восхождения к духовности и духовной общности, тем больше у нас появляется возможностей поддержать друг друга; растет мощь нашего серд-

ца, в спасительной энергии которого так нуждаются Дети!

Шалва Александрович дарит всем Три заповеди гуманной педагогики:

Верьте в безграничность ребенка, каким бы он ни был.

Верьте в свою родительскую божью искру, мудрость. В каждом из нас заложена родительская любовь, нужно лишь прислушаться к себе.

Верьте в преобразующую силу гуманной педагогики. Она позволяет ребенку заглянуть внутрь себя и увидеть богатство души.

Важнейшую роль в поисках нового миропонимания и места человека в мире в конце XIX – начале XX веков сыграли космисты: А.Л.Чижевский, Н.Ф.Федоров, К.Э.Циолковский, В.И.Вернадский и др. В их трудах были обозначены идеи о необходимости целостного взгляда на мир, преодолевающего характерное для естественнонаучного знания противопоставление человека и природы, субъекта и объекта.

Ученые космисты предвидели, что разрыв человека и космоса, нарушение гармонии между ними, отсутствие целостного понимания мира губительны как для природы, так и для человека. Эта проблема разрабатывалась в филосо-

фии «общего дела» Н.Ф.Федорова, учении о ноосфере В.И.Вернадского, о множественности разумных миров и заселении космоса людьми, о вселенском гражданстве человека К.Э.Циолковского и А.Л.Чижевского. Отстаивая идею одухотворенности космоса, русский космист Фёдоров полагал, что душа и космос – явления однопорядковые и только дело, соразмерное с космосом, может преодолеть безнравственное в человеке [6].

Целью ноосферного образования является формирование ноосферного человека с ноосферным сознанием, поведением и культурой, основанным на духовно-нравственных ориентирах. Представители этого общества отличаются широким мировоззрением, миропониманием, своей широтой мышления и осознанием того, что от их действий зависит дальнейшая судьба природы, общества, Земли. Это такой вид мышления, когда человек осознаёт высочайшую ответственность за свои действия и мысли перед современным обществом, природой, будущими поколениями, осознаёт своё неразрывное единство со всем человечеством, природой, Космосом.

В современном обществе высоко ценится образование, и многие люди стремятся получить его.

Сегодня детям в школах даются в изобилии знания в различных областях науки, техники, культуры. Однако люди не испытывают внутреннего покоя и счастья. Современное образование даёт возможность стать человеку значительным в глазах общества, заработать средства к существованию. Но оно не может научить человека, как избавиться от дурных наклонностей и вредных привычек, не даёт знания о том, как построить гармоничные взаимоотношения между людьми и природой.

Академик А.Х.Мирзаджанзаде в своих размышлениях о будущем человека писал: «Человек должен сопрягать свои желания с желаниями других, свои действия с действиями тех, на кого они влияют или от кого зависят, свои интересы с интересами других людей и всего общества». [4]. Поэтому наряду с обычной светской программой необходимо включить науку «Человековедения», науку о Человеке, о его истинной Сущности в образовательный процесс учебных заведений всех уровней. Человековедение, как Знания о человеке, превосходит все существующие науки, это Высшая наука, ибо, познав себя, человек познает Всё. Но такого человека надо воспитать. Нужна

система воспитания и образования, способная пробудить и закрепить в человеке присущую ему от рождения внутреннюю истинную духовную Сущность.

Человек заключает в себе космическую силу, которая заполняет вселенную. Сила, содержащаяся в человеке, это та же сила, которая находится за пределами его тела. Тело можно сравнить с воздушным шаром, который надут воздухом. Воздух внутри шара – тот же воздух, что окружает его снаружи. Когда шар лопается, находившийся внутри него воздух сливается с наружным воздухом... Упанишады говорят о единстве в многообразии и единстве в бесконечности. Только когда человек поймет это, ему станет ясно, что божественное в нем и божественное в Космосе – это одно и то же.

Актуальность: В настоящее время особенно повышается роль метанаучного познания. Являясь важнейшим компонентом культурного прогресса, частью духовной культуры общества, ключом «поиска истины», метанаука оказывает существенное влияние на все стороны человеческой жизни. Понятие «ноосфера» прочно закрепилось в современном цивилизационном мире. Оно помещается в пространство самых различных реаль-

ных, прежде всего, предметно-научных, философских и педагогических сфер деятельности.

Научная новизна проблемы определяется тем, что раскрывается роль ноосферной картины мира в формировании целостной модели ноосферного образования.

Практическая значимость проблемы: Практическая значимость проблемы определяется тем, что ее материалы могут быть использованы в научной, преподавательской, лекционной работе, в базовых курсах по философии, культурологии.

Литература:

1. **Вентцель К.Н.** Заметки о космическом воспитании // Вентцель К. Н. Свободное воспитание: Сб. науч. трудов. М., 1993, с. 162.
2. **Кундра М.Р.** Богореализация. Теория Божественной инкарнации. Изд. Амрита-Русь, 2009. с.3.
3. **Карабанов В.А.** Священные основы нации. Москва. 2012, с.4
4. **Мирзаджанзаде А.Х.** Введение в специальность. Изд. Маариф 1987.
5. Сатъя Саи Баба Цикл лекций об индийской культуре и духовность. Путтапарти 2005.
6. **Федоров Н.Ф.** Соч. М., 1982, с. 301.
7. **Баранцев Р.Г.** Тринитарная методология в синергетике. Перспективы синергетики в XXI веке / Сб. материалов Международной научной конференции. Т. 1. с. 8–13.

TƏHSİL SAHƏSİNİN HUMANIST PARADİQMASI

ABSTRACT

Məqalədə noosfera ideyaları tədris prosesində dünyagörüşün əsasları olan bir məsələ kimi araşdırılır. Dəyərlərə istiqamətlənmiş təhsillə yanaşı, akademik fənləri milli özünüdəklə birləşdirənin mövcud konsepsiyaların icmal verilir.

HUMANE PARADIGM OF EDUCATIONAL SPHERE

ABSTRACT

The article considers the ideas of noosfera, associated with ideas of humanism as an ideological world outlook foundation in the educational process. A review of existing concepts in the field of value-based education, in addition to combining academic disciplines and science of self-knowledge is given as well.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 26 yanvar 2017-ci ildə daxil olmuşdur

AUTİZM PROBLEMİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASINDA DİAQNOSTİK MEYARLAR

Aida Nəbiyeva

Təhsil Problemləri İnstitutunun Dissertantı

E-mail:namazovaaida@mail.ru

Açar sözlər: *özünə qapanma; exolaliya; diaqnostika; göz təması; nitq ləngiməsi; autizm; stereotip fəaliyyət*

Ключевые слова: *замкнутость; эхолия; диагностика; зрительный контакт; задержка речи; аутизм; стереотипное действие*

Keywords: *isolation; echolalia; diagnostics; eye contact; speech delay; autism; stereotyped action*

Autizmlı uşaqların fərqli dünyasının analizi, tanınması, müəyyən olunması həqiqətən də daha çox diqqət çəkən məqamdır. Bir çox valideynlər efrirlərdən eşitdikləri bir sıra əlamətlərlə uşaqlarında bu diaqnoz olduğunu düşünürlər. Bu hal çox zaman onların fərqli və yalnız diaqnozlara meyilləndiyini göstərir. Autizm diaqnozunu mütləq şəkildə uşaq psixiatoru və nevroloqu, nevropatoloqu müəyyənləşdirə bilər. Bəzən bu diaqnoz qoyulması üçün təkrar baxışa ehtiyac duyurlar. Bəzi autizm problemini müəyyən edən testlərin (CHAT, CARS, DENVER-“2) keçirilməsini təklif edirlər. Bu da təbii ki, uşaqda müəyyən olunan autizm probleminin səviyyəsinin müəyyən olunmasına daha çox yardım edir.

Autizmlə bağlı ilk diaqnostik əlamətləri Kanner müəyyən etmişdir. Kanner autizmlı uşaqlarda gördüyü doqquz xüsusiyyətə diqqət çəkərək, autist uşaqların diaqnostikasında bu əsas əlamətlərin meyar olaraq istifadə olunmasını təklif etmişdir. Çox vaxt keçməsinə baxmayaraq bu meyarların çoxundan hələ də istifadə olunur.

- Başqaları ilə qarşılıqlı münasibətdə olmurlar.
- Nitq gec inkişaf edir və nitqdə axsaqlıqlar vardır.
- Nitqdən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmirlər.
- Exolaliyalar (təkrarlama) mövcuddur.
- Əvəzliliklərdən düzgün istifadə etmir və qarışdırırlar.
- Dəyişiklikləri qəbul etmirlər.

- Təkrarlayıcı, məqsədsiz davranışlar müşahidə olunur.
- Normal əqli inkişafa və yaxşı hafizəyə sahibdirlər.
- Xarici görünüşləri normaldır.

DSM-IV (The diagnostic and Statistical Manual of Mental-Disorders) olaraq bilinən və Amerika Psixiatriya Dərnəyi tərəfindən ortaya qoyulan diaqnostik meyarlar aşağıdakılardır;

A. Ən azı ikisi birinci maddədən və biri iki və üçüncü maddələrdən olmaq üzrə bir, iki və üçüncü maddələrdən ümumi altı maddənin olması gərəkdir.

Aşağıdakılardan ən azı ikisinin varlığı ilə özünü göstərən sosial münasibətlərdə bacarıqsızlıq.

- a. Sosial münasibəti təmin etmək üçün göz təması, mimika və jestlər kimi sözlər olmayan ünsiyyətdə nəzərə çarpan dərəcədə məhdud qabiliyyət.
- b. Dostluq münasibətləri qurmaqda yaşına uyğun olmayan bacarıqsızlıq.
- c. Başqaları ilə oynama, maraqlarını və ya uğurlarını paylaşmaq axtarışında olmamaq.
- d. Qarşılıqlı sosial və duyğusal münasibətlər qura bilməmək.

Aşağıdakılardan ən azı birinin varlığı ilə özünü göstərən qarşılıqlı münasibətlərdə bacarıqsızlıq.

- a. Nitqin inkişafında gecikmənin olması və ya nitqin heç inkişaf etməməsi və uşağın bunu

qeyri-verbal, sözlü olmayan münasibəti ilə dəstəklənməməsi.

- b. Nitqi inkişaf etdiyi halda başqaları ilə ünsiyyət məqsədi ilə söhbəti başlatmaq və ya davam etdirməkdə diqqətə çarpan pozuqluğun olması.

Aşağıdakılardan ən azı birinin varlığı ilə özünü göstərən məhdud maraq və fəaliyyət repertuarında, davranışlarında lazımsız təkrarların olması.

- a. Bir və ya daha çox hərəkətə ilişib qalma, məhdud dərəcədə maraqların olması.
- b. Lazımsız dərəcədə nümayişkar davranış və rituallara sıx bağlanma.
- c. Yellənmək, əşyalara vurmaq kimi şablon bədən hərəkətləri.
- d. Əşyaların bəzi hissələri ilə davamlı əlləşmək və məqsədə uyğun olmayan bir tərzdə istifadə etmək.

B. Yuxarıdakı hər üç sahədən ən azı biri üç yaşından əvvəl görülür.

Rendle-Short və Creak tərəfindən autizm sindromu üçün ortaya qoyulan on dörd meyardan ən azı yeddisi varsa bu, autizm sindromunun olmasını göstərir.

İnsanlarla ünsiyyət qura bilməmə (böyüklərlə və uşaqlarla, bura ana da daxildir).

- Duyğuların inkişafdan qalması.
- Dəyişikliyə qarşı müqavimət göstərmək.

- Real təhlükələri görə bilməmək.
- Ağır nitq pozuntusu.
- Duyğusal müvazinətsizlik (anidən ağlama, gülmə, əsəbləşmək, qışqırmaq, vurma və s.)
- Gözə çarpan, diqqəti cəlb edən həddindən yüksək aktivlik.
- Göz təması qura bilməmək.
- Dəyişik obyektlərə qarşı həddən artıq maraq duymaq.

Cisimlərlə onların xüsusiyyətləri ilə, funksiyaları ilə əlaqədar olmayan bir şəkildə maraqlanmaq və istifadə etmək.

Öz-özünü yoxlamaq və bədənini həddən artıq maraq göstərmək (bədənini müəyyən hissələri, davamlı olaraq müşahidə edilir və yoxlanılır).

Şablon oyunlar.

İnkişafındakı bəzi zəifliklərə uyğun gəlməyəcək dərəcədə xüsusi qabiliyyətlərə sahib olmaq.

Daxilə qapanma (özünə qapanma və valideyndən cisim kimi istifadə etmək). Valideynlərin buna boyun əyməsi ilə birlikdə bu davranışlar daha da güclənərək vərdiş reaksiyasına çevrilir, həm uşaqda, həm də valideynlərdə səhv davranışlara səbəb olur.), təqlid etmə bacarığının zəif olması.

Autizmin təyini üçün mütəxəssislər tərəfindən işlənilib hazırlanmış müxtəlif diaqnostik meyarlara müraciət etmək lazımdır. Bu baxımdan daha çox işlənən meyarlar Ümum-

dünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən müəyyən edilmiş və XBT-10-da (Xəstəliklərin Beynəlxalq Təsnifatının onuncu nəşri) [ISD-10 (WHO,1987)], habelə Amerika Psixiatrlar Assosiasiyası (APA) tərəfindən nəşr olunmuş DSG-IY-də (diaqnostik statistik göstərişlərin dördüncü nəşri) [DSM-IY (APA, 1994)] qeydə alınmışlar.

DSG autizmin aşağıdakı təyini təklif edir:

- (1), (2) və (3) – 6 bölmələrindən olan göstəricilərin ümumi sayı; (1) bölməsindən, ən azı, iki göstərici və, ən azı – (2) və (3) bölmələrinin hər birindən bir göstərici.

1. Sosial qarşılıqlı əlaqədə, ən azı, aşağıdakılardan olan iki göstərici ilə təmsil edilmiş, keyfiyyətə pozulma:

- a) Sosial qarşılıqlı əlaqənin tənzimlənməsi məqsədi ilə davranışın qeyri-verbal növlərinin istifadə edilməsində əhəmiyyətli pozuntular;
- b) Həmyaşıdları ilə, onların inkişaf səviyyəsinə müvafiq olan, münasibətlərin inkişaf etdirilməsi qabiliyyətinin olmaması;
- c) Digər insanların xoşbəxt olmasından sevinc hiss etmək qabiliyyətinin olmaması;
- d) Sosial və emosional qarşılıqlı münasibətlərin olmaması.

2. Kommunikasiyanın, ən azı, aşağıdakılara daxil olan hər hansı bir

göstərici ilə təmsil edilmiş, keyfiyyətə pozulması:

- a) Danışiq nitqinin ləngiməsi və yaxud tam inkişafdan qalması;
- b) Adekvat nitqə malik olan insanlarda, digərləri ilə hər hansı söhbəti təşəbbüsləndirmək və ya dəstəkləmək qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə pozulması;
- c) Dildən stereotip qaydada və ya təkrar şəkildə istifadə edilməsi və ya idiosinkratik nitq;
- d) Rəngarəng, spontan (xaotik) oyunun və ya inkişaf səviyyəsinə müvafiq olan ictimai imitasiya üzrə oyunların olmaması;

3. Davranışın, maraqların və fəaliyyətin, ən azı, aşağıdakılardan biri ilə təmsil olunan məhdud, təkrarlanan və stereotip formaları:

- a) İntensivliyinə və yaxud istiqamətinə görə pozulmuş olan bir neçə məhdud və stereotip növləri üzrə fəal fəaliyyət;
- b) Səciyyəvi qeyri-funksional rituallara və ya müəyyən edilmiş qaydaya aşkar inadkar meyillilik;
- c) Stereotip və ya təkrarlanan mexaniki hərəkətlər (barmaqların və ya əllərin yellənməsi və ya fırlanması, və ya bədən hərəkətləri kompleksi kimi);
- d) Əşyaların hissələri ilə daimi hərəkətlər.

B. Aşağıdakı sahələrin heç olmasa birində, üç yaşına qədər başlanmış ləngimə və yaxud pozulmuş fəaliyyət:

- (1) sosial qarşılıqlı fəaliyyət; sosial inkişafda istifadə olunan nitq;
- (2) sosial kommunikasiya məqsədləri üçün istifadə zamanı nitq;
- (3) simvolik və ya yaradıcı oyun.

Tədqiqatlar göstərir ki, autizmə düçar olmuş bütün insanlar, “autizm zamanı pozulmalar üçlüyü” (və ya “Lora Vinq triadası (üçlüyü)”) adlanan üç defisitar sahədə əziyyət çəkirlər.

Müasir praktikada autizmin, istifadə edilən hər iki müasir diaqnostik sxemin tətbiqi ilə həyata keçirilən diaqnostikası, “Lora Vinq triadası (üçlüyü)” ilə əhatə olunan aparıcı pozulmaların qiymətləndirilməsinə əsaslanır:

- Sosial qarşılıqlı fəaliyyət sahəsində keyfiyyətə pisləşmə;
- Verbal və qeyri-verbal kommunikasiya və təxəyyül sahəsində keyfiyyətə pisləşmə;
- Fəallıq və maraq növlərinin məhdud repertuarı.

Sosiallaşmanın, kommunikasiyanın və təxəyyülün pozulmaları triadası autizm sahəsində yerinə yetirilən tədqiqatların əsasını təşkil edir, çünki məhz bu triada (üçlük), izahata

və həll edilməyə ehtiyacı olan problemləri və sualları əhatə edir. Beləliklə, autizmin psixoloji nəzəriyyəsi, ən azı, bu üç pozulma növünün qovuşmasını izah etməlidir.

Autizmlı uşaqların əsas cəhətlərindən biri bu tip uşaqların bir çox şeylərə laqeydlik göstərməsidir. Bəzən ən parlaq və cəlbedici əşyaya münasibətdə belə onların reaksiyalarında donuqluq müşahidə olunur. Araşdırmalar təsdiq edir ki, bir çox autizmlı uşaqlar ağrıya, istiyə və soyuğa qarşı laqeyddirlər. Ona görə də onların bəziləri əllərini elə dərəcədə dişləyə bilirlər ki, bu onlarda heç bir ağrı hissi yaratmaya bilər. Biz tez-tez autizmlı uşağın valideyninin bu sözləri ilə qarşılaşırıq: “Övladım isti qaz sobasına əlini yapışdırıb, amma heç bir reaksiya vermədiyi üçün biz ona gec yardım edə bilmişik”. Autizmlı uşaqların çoxunda təhlükə və qorxu duyğusu yoxdur. Məsələn, qorxmadan yola çıxıb bilirlər, odla oynaya bilirlər. Buna görə də autizmlı uşaqlar daima nəzarətdə saxlanılmalıdırlar. Əgər valideynlər onlara qarşı laqeydlik göstərsələr, bu onların həyatı üçün təhlükə ilə yekunlaşa bilər.

Autizmlı uşaqlar piramidanı yığmaq, qapı açmaq, qapı örtmək, rəqs etmək və üzmək kimi böyük motorika hərəkətlərini, səhifə çevirmək, dəliktən ip keçirmək, kağız kəsmək

kimi kiçik motorika hərəkətlərini bacarmırlar ya da gecikərək edirlər.

Autizmlı uşaqların bəziləri əllərini, qollarını və ayaqlarını da fərqli şəkildə istifadə edirlər. Məsələn, barmaq uclarında gəzirlər, öz ətraflarında fırlanırlar, yellənər, işığı yandırır və söndürər, əllərini çırpırlar. Bu davranışların çoxu beyindəki azalan qan axımını artırmağa kömək edir. Onlar fiziki təmasdan hədsiz dərəcədə narahat olurlar, ətrafındakı insanlarla ünsiyyət qurmaqdan çəkinirlər, öz dünyalarında yaşayırlar. Heç təsadüfi deyildir ki, bir çox elmi ədəbiyyatlarda qeyd olunurdu ki, bu uşaqlar özlərini qlobusun içərisində hiss edirlər və düşünürlər ki, onlar həmin qlobusun içindən çıxmamalıdırlar. Daxili aləminin qapalı olmasına baxmayaraq, bütün autizmlı uşaqların əksəriyyəti çox hərəkətli, yəni hiperaktivdirlər. Valideynlərinin onları qucağına almağını istəməzlər. Bəzən valideynləri, yaxınları belə onları qucaqladıqda onları itələyə bilər, üzlərini yan çevirə bilirlər. Bəziləri çox yaxşı eşitməsinə baxmayaraq ən yaxınlarının belə çağırışlarına reaksiya vermirlər. Valideynlər çox zaman övladlarının onlara qarşı laqeyd olduğunu düşünürlər. Bu da onların psixikasına çox mənfi təsir edir.

Valideynlərin əksəriyyəti uşaqları haqqında danışarkən çox böyük təəssüf hissi ilə övladlarının zamanın

çoxunu tək başına oynayaraq keçirdiklərini söyləyirlər. Sanki doğrudan da öz dünyaları var və onlar öz dünyalarında yaşayırlar və narahat edilmək istəmirlər.

Normal hallarda uşaq 9-10 aylıq olarkən ana, ata, baba kimi 3-5 sözü söyləyə bilər. Autizmlı uşaqlarda ilk diqqəti çəkən ən önəmli faktor vaxtında danışmağa başlamamasıdır. Bu tip uşaqların çoxu hətta 2-3, bəzən isə 4 yaşadək heç bir söz işlətmirlər. Bəzi hallarda isə autizmlı uşaq müəyyən əlamətləri göstərsə də, nitq aktiv olur 3 yaşınadək sözlərdən aktiv istifadə etməsinə baxmayaraq, bu yaşdan sonra onun nitqi tamamilən bağlana bilər.

Autizm əlamətlərini uşaqların həyatının elə ilk ayında müəyyən etmək mümkündür. Bu tip uşaqlarda normal inkişaf edənlərə nisbətən "kompleks canlanma" müşahidə edilmir. Həmin uşaqlar işığa və oyuncağın səsinə zəif reaksiya verirlər. Yaşadıklarından daha gec analarını tanımağa başlayırlar. Onun üçün hərəkətli baxış xarakterik olmur və öz adına cavab reaksiyası vermir.

Yuxarıda qeyd olunan ən sadə əlamətlər autizm sindromlu uşaqların valideynləri tərəfindən bir çox hallarda ya müşahidə olunmur ya da diqqətlərini çəksə belə ətrafdakı insanlar və yaxınları tərəfindən yalnız yönəldilərək uzun müddət nəzarətsiz

qalmalarına gətirib çıxara bilər. Nəticədə daha böyük yaşlarda valideynlər uşaqlardakı qaneedicilik inkişaf irəlliləyişləri görməyincə daha çox narahat olmağa və problemin kökünün nədə olduğunu araşdırmağa başlayırlar. Daha böyük yaş dövrlərində laqeyd, ətraf mühitə qarşı soyuq münasibətlə müşahidə olunan bu tip uşaqlarda əlamətlər getdikcə ya güclənə ya da zəifləyə bilər. Güclənən əlamətlərdən biri də onların insanların üzünə ya tamamilə baxmaması və ya baxsa belə məcburi şəkildə bir anlıq baxışları ilə yadda qalmaqdadır. Autizm sindromlu uşaqlar ətrafdakı insanlarla qurula bilən hər cürə kontaktdan qaçırırlar. Ünsiyyət qurmağa olan ehtiyac demək olar ki, həmin uşaqlarda digər uşaqlara nisbətən daha zəif olur və kollektiv şəkildə təşkil olunan istənilən oyunu oynamaqdan imtina edirlər. Daha çox təklikdə oynamağa meyilli olan həmin uşaqlar arxası insanlara tərəf çevrilmiş şəkildə oturmağa və oynamağa çalışırlar. Nəzərə alsaq ki, oynadığı oyunlar çox sadə, monoton və onun özlərinə məxsusluğu ilə diqqətimizi çəkə bilər. Bir çox hallarda uşaqlarda bu cür əlamətləri müşahidə edən valideynlər uzun müddət həmin oyunun səbəbini araşdırmaqla məşğul olurlar.

Autizmlı uşaqlara stereotipik, mexaniki davranışlar və hərəkətlər

xasdır. Məs: siz bu tip uşaqların məqsədsiz şəkildə vanna otağında gah bir əlini, gah da digər əlini suyun altına dəqiqələrcə saldığını və ya işığı yandırıb söndürdüyünü uzun müddət ərzində müşahidə edə bilərsiniz. Tez-tez onların bədəninin müxtəlif üzvləri ilə məqsədyönlü şəkildə

olmadan hərəkətlər edəcəklərini müşahidə edə bilərsiniz. Məs: bir çox hallarda valideynlər uşaqlarının eyni əl, barmaq və qarışıq ayaq hərəkətlərini etdiklərini iddia edirlər. Bu cür əl və barmaqlarla oynama da məhz autizmin əlamətlərindən biri sayılmaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. **Akcam M.** (1993) Normal Eğitim Gören Otistik Çocukların Karşılaşdırılması, Türk Psikoloji Dergisi
2. **Bünyamin Birkan.** Otistik Bir Çocuğa Öyretmeye Hazırlık Becerilerinin Öyretimi, Özel Eğitim Dergisi: 1999
3. **Çetin Özbey.** Dünden Bugüne Otizm, İstanbul: 2012. 232 s.
4. Milli Eğitim Bakanlığı Otistik Çocuklar Eğitim Proqramı Milli Eğitim Basımevi, Ankara: 2000
5. **Башина В.М., Пивоварова Г.Н.,** Синдром аутизма у детей// Журн. невропатол. и психиатр. 1970.
6. **Белопольская Н.Л.** Детская патопсихология: Хрестоматия/ Сост. М.: Когито-Центр: 2000
7. **Исаев Д.Н., Каган В.Е.** Аутистические синдромы у детей и подростков: механизмы расстройств поведения // Аномальное развитие ребенка (психология), хрест., 2т, М: Че Ро: Высш. Шк., Издат. МГУ, 2002,
8. **Schopler E., Mesibov G.B.** Diagnosis and assessment in autism| New York etc.:Plenium Press, 1988.
9. **Wing L.** 1971. Autistic children: a guide for parents. London: Constable.
10. Diagnostic and statistic manual of mental disorders, DSM-III-R, American Psychiatric Association 1987. International classification of diseases, ICD-10, World Health Organization 1990.

ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ ПРОБЛЕМЫ АУТИЗМА

АБСТРАКТ

Дети с аутизмом не владеют навыками крупной моторики, такими как собирать пирамиду, открывать дверь, закрывать дверь, танцевать и плавать, и мелкой моторики, как переворачивать страницу, проделывать нить в отверстие, резать бумагу, или же делают все эти действия медленно.

Некоторые из детей с аутизмом используют пальцы, руки и ноги по-разному. Например, ходят на цыпочках, кружатся вокруг себя, качаются, включают и отключают свет, трясут руки. Многие виды этого поведения помогают увеличить уменьшающийся приток крови к мозгу. Они чрезмерно переживают при физическом контакте, избегают общения с окружающими людьми, живут в своем мире.

DIAGNOSTIC CRITERION ABOUT DETERMINATION OF AUTISM PROBLEM

ABSTRACT

Children with autism cannot not do big motor activity like pyramid collection, opening a door, closing a door, dancing, swimming, little motor activity like to turn page, thread string through the hole, to cut a paper or do these activities slowly.

Some children with autism use their hands, arms and feet differently. E.g. they walk on their toes, rotates on their surroundings, sway, switch the light on/off, and shake their hands. Most of these activities help to raise diminishing blood flow in brain. Physical contact troubles them very much, they avoid communicating with others and live in their world.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 25 yanvar 2017-ci ildə daxil olmuşdur

This image shows a full page of blank white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a template for writing or drawing. There are no margins, text, or other markings on the page.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavirləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 33.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2017